

บทที่ ๔

วิเคราะห์การพัฒนาชีวิตด้วยอิทธิบาท ๔ ของพระมหาชนก

จากที่ได้อธิบายเรื่องเกี่ยวกับอิทธิบาท ๔ ในบทที่ผ่านมา นั้น ซึ่งเป็นการอธิบายรายละเอียดของอิทธิบาทโดยตรง แต่มีความเกี่ยวข้องกับบทนี้อยู่ สำหรับในบทนี้ จะเป็นการวิเคราะห์เกี่ยวกับการพัฒนาชีวิตด้วยอิทธิบาท ๔ ซึ่งจะเชื่อมโยงเนื้อหาเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องของพระมหาชนก ว่า พระมหาชนก มีวิธีการพัฒนาชีวิตด้วยอิทธิบาท ๔ อย่างไร และพระมหาชนกได้นำหลักธรรมที่เรียกว่า ภาวนา มาใช้ร่วมกับอิทธิบาท ได้อย่างไร จะได้นำเสนอเกี่ยวกับเนื้อหาในบทนี้ได้แก่

๔.๑ ประวัติชีวิตพระมหาชนก

๔.๒ การพัฒนาชีวิตของพระมหาชนกด้วยอิทธิบาท ๔

๔.๒.๑ การพัฒนาชีวิตของพระมหาชนก ตามหลักฉันทะ

๔.๒.๒ การพัฒนาชีวิตของพระมหาชนก ตามหลักวิริยะ

๔.๒.๓ การพัฒนาชีวิตของพระมหาชนก ตามหลักจิตตะ

๔.๒.๔ การพัฒนาชีวิตของพระมหาชนก ตามหลักวิมังสา

๔.๒.๕ พระมหาชนกนำหลักภาวนามาใช้ร่วมกับอิทธิบาท ๔

๔.๑ ประวัติชีวิตพระมหาชนก

พระมหาชนกเป็นเรื่องลำดับที่ ๒ ในทศชาติหรือพระเจ้าสิบชาติ ซึ่งเป็นชาดกเล่าเรื่องการบำเพ็ญบารมีในสิบชาติสุดท้าย ที่ถือกันว่าสำคัญยิ่งของพระโพธิสัตว์ ก่อนที่จะได้มาตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า บารมีที่พระพุทธองค์ได้ทรงบำเพ็ญในทุกๆ ชาติ ตลอดทั้ง ๑๐ ชาตินั้นเรียกว่า บารมี ๑๐ ทิศ ประกอบด้วย ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิฐานบารมี เมตตาบารมี และ อุเบกขาบารมี^๑

มหาชนกเป็นชาดกที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าถึงเรื่องราวในอดีตชาติของพระองค์ เมื่อครั้งเกิดเป็นพระมหาชนก มีปณิธานอย่างแน่วแน่ที่จะบำเพ็ญ “วิริยบารมี” ตั้งใจอย่างเด็ดเดี่ยวที่จะใช้ความ

^๑ นางกอปรพร คำศรีสุข, “การพัฒนาชุดการสอน เรื่องพระมหาชนก ตอนปริศนามะม่วงสองต้น สำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖”, วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี, ๒๕๔๖).

เพียรพยายามเพื่อก้าวไปสู่ความสำเร็จ แม้จะได้รับความทุกข์ยากลำบากขนาดไหน หากยังไม่ประสบผลสำเร็จจะเพียรพยายามต่อไปไม่ท้อถอย

ขณะตรัสเล่าเรื่องมหาชนนั้น พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่พระเชตวันมหาวิหาร อารามที่ท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีซื้ออุทยานของพระกุมารพระนามว่า “เชต” สร้างถวายพระพุทธองค์ ขณะนั้นเป็นเวลาบ่ายแล้ว อาทิตยย้ายดวงคล้อยลงต่ำ หมู่ภิกษุออกจากสถานที่สำหรับทำสมาธิ มานั่งประชุมกันอยู่ในอาคารสำหรับแสดงธรรม สนทนาถึงการออกบวชของพระพุทธองค์ พระพุทธองค์เสด็จออกจากพระคันธกุฎีมายังอาคารสำหรับแสดงธรรม ตรัสถามหมู่ภิกษุถึงเรื่องราวที่กำลังสนทนากัน

เมื่อภิกษุเหล่านั้น กราบทูลให้ทรงทราบ พระพุทธองค์จึงตรัสเล่าเรื่อง “พระมหาชนก” ผู้ตั้งปณิธานที่จะใช้ความเพียรพยายาม จนกว่าจะประสบผลสำเร็จ ดังต่อไปนี้^๒

ในอดีตมีพระมหากษัตริย์นามว่า มหาชนก เสวยราชสมบัติในเมืองมิถิลา มีโอรสสองพระองค์ องค์หนึ่งนามว่า อริฏฐชนก อีกองค์หนึ่งมีนามว่า โปลชนก พระองค์ได้ทรงตั้งอริฏฐชนกในตำแหน่ง อุปราช และโปลชนกในตำแหน่ง เสนาบดี ต่อมาเมื่อทรงสวรรคตแล้ว อุปราชก็ได้ขึ้นครองแผ่นดินเสวยราชสมบัติแทน และได้แต่งตั้ง โปลชนกผู้เป็นน้องให้เป็นอุปราช เมื่อเจ้าอริฏฐชนกเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้วหุบขา ฟังแต่ถ้อยคำคนประจบสอพลอ อุปราชโปลชนกจึงถูกกล่าวหาจากผู้ใกล้ชิดของพระเจ้ากรุงมิถิลาว่าจะทำการกบฏ เพราะอุปราชทรงอำนาจในทางการเมืองมาก ครั้งแรกก็ยังไม่ยอมเชื่อ ครั้งที่สองก็ชักล้มเหลว พอครั้งที่สามก็ทรงเชื่อเอาเลย สันนิษฐานว่าผู้เป็นน้องของพระองค์แท้ๆ แม้ความรักระหว่างพี่กับน้องก็ตัดได้ ถึงกับสั่งให้จับมหาอุปราชไปคุมขังไว้ยังที่แห่งหนึ่ง โดยหาความผิดมิได้มีคนควบคุมอยู่อย่างหนาแน่น

อุปราชถูกควบคุมโดยหาความผิดมิได้ ก็คิดจะหลบหนีออกไป จึงตั้งสัตย์อธิษฐานว่า “ขอเดชะพระลี้เมืองทรงเมืองที่ศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายตัวข้าพเจ้ามิได้คิดทรยศต่อพี่ชายเลย แต่กลับถูกจับคุมขังทำโทษหาความผิดมิได้ ถ้าใจของข้าพเจ้าซื่อสัตย์ต่อพี่ชายจริงแล้ว ขอให้โชติรวนชื่อคาตลอดจนประตูคุก จงเปิดให้ประจักษ์เถิด” พอสิ้นคำอธิษฐานเท่านั้น ด้วยความสัตย์สุจริตของมหาอุปราช บรรดาเครื่องจองจำทั้งหลายก็หลุดออกจากกายของพระองค์ประตูเรือนจำก็เปิดมหาอุปราชก็เลยหนีออกไปซุ่มซ่อนอยู่ตามชายแดน พลเมืองได้ทราบข่าวอุปราชหนีออกมา และเห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินเชื่อถือแต่คำสอพลอถึงกับกำจัดน้องของตนจึงพากันเห็นใจอุปราช และมาเป็นไพล่พลมากขึ้น อุปราชรวบรวมไพล่พลได้พอสมควรแล้วก็คิดว่า “ครั้งก่อนเราซื่อสัตย์ต่อพี่ชาย แต่ถูกกล่าวหาว่าเป็นกบฏถูกจับคุมขัง จนต้องทำสัตยาธิษฐานจึงหลุดพ้นออกมาได้ ต่อไปนี้เราจะต้องทำความชั่วตอบแทนบ้าง”

^๒ ชุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๑๒๒/๒๐๒.

เมื่อตัดสินใจเช่นนี้แล้ว โปลชนกก็รวบรวมไพร่พลเสบียงอาหาร แล้วยกกองทัพเข้ามายัง มิถิลานคร บรรดาหัวเมืองรายทางรู้ว่าเป็นกองทัพของพระเจ้าโปลชนก ก็ไม่สู้กลับเข้าด้วยเสียอีก โปลชนกก็เลยได้คนมากขึ้นอีก ทักษิณก็ได้โดยเร็วเพราะหาคนต้านทานมิได้ จนกระทั่งถึงซานพระนคร จึงมีสาส์นส่งเข้าทูลรับ^๓

พระเจ้าอริยฐานก จึงคิดจะยกพลออกไปต่อสู้กัน แต่ในขณะนี้พระอัคมเหสีทรงพระครรภ์อยู่ พระเจ้าอริยฐานกจึงตรัสเรียกมาสั่งว่า “น้องหญิง ขึ้นชื่อว่าสงครามแล้วไม่ดีเลย เพราะมีแต่ความพินาศเท่านั้น เจ้าจงพยายามรักษาครรภ์ให้จงดีเจ้าจงคิดถึงลูกของเราให้มาก” แล้วก็ยกพลออกไป เมื่อได้ชนช้างกับโปลชนกก็พลาดพลั้งเสียที สิ้นพระชนม์กับคอช้าง ไพล่พลก็แตกพ่ายหนีอย่างไม่เป็นกระบวน พระเทวีได้ทราบข่าวว่าพระสวามีสิ้นพระชนม์ พระนางก็เก็บของมีค่าใส่ลงใน กระเช้าเอาผ้าเก่าๆ ปิดแล้วเอาข้าวสารใส่ข้างบน แล้วแต่งตัวด้วยเสื้อผ้าเก่าๆ หลบหนีปะปนไปกับประชาชนพลเมือง โดยไม่รู้ว่าใครเป็นใคร พระนางคิดอยู่แต่ในใจ แล้วระลึกขึ้นได้ว่า “เมืองกาลจัมปาอยู่ทางทิศเหนือกับมิถิลา ถ้าหากหลบหนีไปเมืองนี้ได้ก็ปลอดภัย” จึงพยายามดันดันไปจนออกประตูด้านเหนือของเมือง

ด้วยบุญญาธิการของทารกในครรภ์ บันดาลให้ร้อนไปถึงพระอินทร์ อมรินทร์เร่งคิดสงสัย จึงสอดส่องทิพย์เนตรดูเหตุร้าย ก็ได้ทราบว่าพระโพธิสัตว์ซึ่งอยู่ในครรภ์ของพระนางจะได้รับทุกข์ พระนางจะไปเมืองกาลจัมปาแต่ก็ไม่รู้จักหนทาง ไปนั่งถามทางผู้คนที่ผ่านไปมาอยู่ ณ ศาลาพักคนเดินทางจำจะต้องอนุเคราะห์ จึงเนรมิตตนเป็นคนชรา ขับเกวียนผ่านมา พระนางพอเหลือบแลเห็น ก็ออกปากถามทันที เมื่อขึ้นเกวียนเพราะความเหนื่อยและเพลียในการที่ระหกระเหิน พระนางก็เอนกายลงพักผ่อนแล้วก็กลับไป นางตื่นขึ้นในตอนเย็น ก็พบว่านางได้ถึงเมืองแห่งหนึ่ง เทวดาว่าเข้านั้น บ้านอยู่ทางเหนือ จะต้องรีบไป ให้พระนางลงเสียตรงนี้ พระนางจึงลงจากเกวียนไปพักอยู่ที่ศาลาหน้าเมือง คิดไม่ตกว่าจะไปทางไหนดี เพราะเมืองนี้นางไม่รู้จักใคร

ในขณะนั้นเองได้มีพระอาจารย์ผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของชาวเมืองกาลจัมปาได้ผ่านศาลานั้นพร้อมกับลูกศิษย์จำนวนหนึ่ง ครั้นเมื่อเห็นสตรีท้องแก่ผู้หนึ่งนั่งอยู่ในศาลาด้วยท่าทางอิดโรยเหนื่อยยาก ทั้งๆ ที่มีรูปโฉมงดงามผิวพรรณผุดผ่องราวกับเป็นคนมีเชื้อชาติดีมีสกุล แม้จะอยู่ในเสื้อผ้าที่เก่าขาดและมอมแมมเพียงใดแต่ก็มีรัศมีเปล่งประกายดูประหลาดยิ่งนัก พระอาจารย์จึงได้เข้าไปสอบถาม พระอาจารย์มีความเวทนาสงสารจึงได้ชักชวนพระนางเทวีไปพำนักพักอยู่ด้วยที่บ้านของตน พระนางเทวีเห็นว่าพระอาจารย์นั้นมีลักษณะเป็นคนดีน่าเลื่อมใส จึงได้ตกลงติดตามพระอาจารย์^๔

^๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ, พระราชนิพนธ์เรื่อง พระมหาชนก, หน้า ๑๒.

^๔ ปู่ แสงฉาย อนงคาราม, พระเจ้า ๕๐๐ ชาติ, หน้า ๖๑๔.

ไปพำนักพักอยู่ที่บ้านเมืองของพระอาจารย์ด้วยโดยพระอาจารย์ได้บอกแก่ลูกศิษย์ลูกหาทั้งปวงว่าสตรีท้องแก่ผู้นี้เป็นญาติพี่น้องของตน ไม่กี่เดือนต่อมาพระนางเทวีก็คลอดพระกุมารน้อยออกมาเป็นทารกชาย มีผิวพรรณหมดจดงดงามเป็นยิ่งนัก พระนางทรงระลึกถึงความหลังจึงเอาพระนามของพระเจ้าปู่มาตั้งให้พระโอรสว่า “มหาชนก”

ครั้นเมื่อพระมหาชนกเจริญวัยขึ้นก็ได้เล่นกับเด็กๆ เพื่อนบ้านในละแวกนั้น ครึ่งหนึ่งมีเด็กคนหนึ่งคิดรังแกพระมหาชนกด้วยความคะนองแต่พระมหาชนกก็ต่อสู้เอาชนะได้ เด็กที่แพ้นั้นจึงไปร้องให้ฟ้องบิดามารดาว่าลูกเด็กที่ไม่มีพ่อรังแก เมื่อพระมหาชนกได้ฟังเช่นนั้นจึงไปชักไชร์ไล่เลียงพระราชมารดาว่า ใครเป็นบิดาของตน พระนางเทวีจึงแสร้งปดว่าท่านอาจารย์นั่นแหละคือบิดาของพระมหาชนก แต่แรกนั้นพระมหาชนกทรงเชื่อ แต่ครั้นพวกเด็กๆ และชาวบ้านยังล้อเลียนว่าเป็นเด็กไม่มีพ่อเช่นนั้นก็เกิดความคลางแคลงสงสัย แต่ด้วยความที่ทรงมีสติปัญญาเฉลียวฉลาด แม้คาดคั้นเอาจากพระมารดา ก็คงมีสมารถที่จะได้คำตอบอันแท้จริงแน่ พระมหาชนกจึงใช้อุบายถามมารดาในวันหนึ่งขณะที่กำลังกินนมจากพระมารดาว่า “บิดาของลูกเป็นใครขอให้บอกความจริงมาเถิด” พระนางเทวีจึงแสร้งว่า “ก็แม่บอกลูกแล้วไงว่า ท่านอาจารย์นั่นแหละคือบิดาของลูก” พระมหาชนกได้ยินเช่นนั้นก็กล่าวว่า “แต่แม่ให้ลูกเรียกท่านอาจารย์ว่าลุงเสมอมานี่นา หากท่านแม่ไม่บอกความจริงแก่ลูกๆ จะกัณฑ์นมแม่ให้ขาด ว่าแล้วพระกุมารน้อยก็แกล้งใช้ฟันขบนมมารดาให้แรงกว่าเดิม พระนางเทวีบังเกิดความเจ็บและกลัวลูกจะกัดแรงขึ้นกว่าเก่า จึงจำต้องบอกเล่าความจริงทั้งหมดให้พระกุมารน้อยทราบโดยละเอียด เมื่อพระมหาชนกทราบเรื่องราวเช่นนั้น จึงมีขวัญกำลังใจมากขึ้นและมีทรงโกรธกริ้วเด็กๆ เพื่อนบ้านที่ล้อเลียนว่าเป็นลูกไม่มีพ่อก

หลังจากนั้นพระกุมารน้อยได้มานะศึกษาเล่าเรียนในวิชาการทุกแขนงมีวิจะเป็นอักษรศาสตร์ ศิลปศาสตร์ และยุทธศาสตร์การต่อสู้ทั้งหมดทั้งมวลจนครบ ๑๘ ประการ เมื่อเรียนจบครบสิ้นทุกกระบวนการแล้ว ขณะนั้นพระมหาชนกมีพระชนมายุได้ ๑๖ พรรษา^๕ มีความสง่างามเยี่ยงหน่อเนื้อเชื้อกษัตริย์โดยแท้ ผิวพรรณของมหาชนกผ่องใสเปรียบเหมือนทองคำ พระมหาชนกได้กราบทูลต่อพระราชมารดาว่าพระองค์นั้นมีความมุ่งมั่นตั้งใจจะไปยังเมืองมิถิลาเพื่อชิงราชบัลลังก์คืนเป็นการแก้แค้นแก่พระราชบิดาของตน พระนางเทวีจึงได้มอบสมบัติอันมีค่าที่นำติดตัวซุกซ่อนมาจากมิถิลา นครให้แก่พระโอรส อันมีแก้ววิเชียรดวงหนึ่ง แก้วมณีดวงหนึ่ง แก้วมุกดาดวงหนึ่ง พระนางเทวีต้องการให้โอรสนำแก้วอันล้ำค่าทั้ง ๓ ดวงนั้นไปขายเพื่อเป็นทุนในการช่อกุศลแก่ผู้คน แต่ทว่าพระมหาชนกไม่ยินยอมที่จะรับแก้วทั้ง ๓ ดวงนี้ไป พระนางเทวีจึงได้นำเงินทองออกมาให้พระราชโอรส

^๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ, พระราชนิพนธ์เรื่อง พระมหาชนก, หน้า ๔๖.

เตรียมซื้อสำเภากับสินค้าเตรียมจะไปค้าขาย เพื่อล่องเดินทางไปเช่นเดียวกับพวกพ่อค้าทางเรืออื่นๆ เมื่อจัดแจงเรียบร้อยแล้ว มหาชนก็มาลามาตราเพื่อจะเดินทาง พระมหาชนกจึงกราบทูลพระมารดาว่าตนขอเดินทางครั้งนี้เพียงครั้งเดียวเท่านั้นก็ด้วยหวังจะเดินทางท่องเที่ยวผจญภัย เผลอโลกกว้างตามประสาลูกผู้ชายคนหนึ่งเท่านั้น ในขณะที่มหาชนกลงเรือเพื่อเดินทางไปค้าขายนั้น ก็พบกับเจ้าโปลชนกกำลังประจวบหน้าอยู่ในเมืองมิลิานคร

ครั้นเมื่อพระมหาชนกออกเรือเดินทางไปได้ ๗ วัน ๗ คืนแล้ว^๖ ก็ปรากฏมรสุมใหญ่ที่กลางทะเลโหมกระหน่ำทำให้เรือบรรทุกสินค้าอัปปางลงท่ามกลางเสียงร้องคร่ำครวญโหยไห้ของบรรดาลูกเรือที่ขวัญเสียตื่นตระหนกตกอยู่ในความหวาดกลัวเมื่อรู้ว่าความตายใกล้จะมาถึง พระมหาชนกนั้นทรงตั้งสติมั่นมิได้คร่ำครวญด้วยความหวาดหวั่นเสียขวัญแต่อย่างใด ทรงพยายามเสวยอาหารไว้เพื่อให้อิ่มท้องแล้วเตรียมผ้าชุบน้ำมันมานุ่งไว้เพื่อมิให้ผ้าอุ่มน้ำ แล้วพระมหาชนกก็ทรงปีนขึ้นอยู่บนยอดเสากระโดงในขณะที่เรือโคลงเคลงใกล้จะคว่ำลง ครั้นเมื่อเรือคว่ำแล้วก็กระโจนจากยอดเสากระโดงไปไกลได้ถึง ๑ เส้นกับ ๑๕ วา ด้วยพลังกำลังอันวิเศษจึงสามารถว่ายอยู่ห่างไกลในบริเวณที่กระแสน้ำกำลังดูดเรือจมลงไปได้มหาสมุทร ในขณะที่บรรดาผู้ล่อยคอยอยู่กลางทะเลต่างก็เสียชีวิตไปกันหมดสิ้น แต่ทว่าพระมหาชนกยังทรงพยายามว่ายน้ำและลอยคอยอยู่ได้กลางทะเลนานถึง ๗ วัน ๗ คืน

ในวันที่ ๗ นั้นยังทรงระลึกได้ว่าเป็นวันอุโบสถ พระมหาชนกได้ทรงสมาทานโดยอธิฐานอุโบสถ ในขณะที่ลอยคอยอยู่ในทะเล แม้ขณะกำลังรอความตายที่ใกล้เข้ามาแทบทุกทีนั้นด้วย

ด้วยบุญบารมีแต่ปางบรรพ์ของพระมหาชนกได้ทำไว้ให้ร้อนถึงนางมณีเมขลาเทพธิดาแห่งท้องสมุทรผู้มีแก้วประจำตัวอยู่ ๑ ดวง เป็นผู้รักษาสุมุท เผลอวันเรือแตกนั้นนางมณีเมขลา กำลังไปประชุมอยู่กับเทพบุตรนางฟ้า จวบจนถึงวันที่ ๘ จึงกลับมา ขณะนั้นนางมณีเมขลา ได้เห็นความอดทนของพระมหาชนกจึงได้กล่าวว่า “ใครหนอ พยายามว่ายน้ำในมหาสมุทร อันแลไม่เห็นฝั่งอยู่เช่นนี้ ท่านเห็นประโยชน์อะไร จึงได้พยายามว่ายอยู่อย่างนี้”^๗

พระมหาชนกตอบว่า “ดูกรเทพธิดา เราได้พิจารณาเห็นธรรมเนียมของโลก และผลของความพยายาม จึงได้พยายามว่ายน้ำอยู่ในมหาสมุทรอันแลไม่เห็นฝั่งนี้”

นางมณีเมขลาถามอีกว่า “ฝั่งของมหาสมุทรไม่ปรากฏแก่ท่าน ถึงท่านจะพยายามว่ายน้ำไป ก็จะต้องตายเสียก่อนที่จะถึงฝั่งแน่แท้”

^๖ ปู่ แสงฉาย อนงคาราม, พระเจ้า ๕๐๐ ขาดิ, หน้า ๖๑๔.

^๗ ชุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๑๒๓/๒๐๒.

พระมหากษัตริย์ตอบว่า “คุณพระพิชิตา เมื่อบุคคลทำความเพียรอยู่ ถึงจะตายไปก็ได้ชื่อว่า ไม่เป็นที่ติเตียนของบิดา-มารดาวงศ์ญาติตลอดถึงเทพยดาทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง เมื่อบุคคล ตั้งใจทำหน้าที่ของตนอย่างสุดความสามารถแล้ว ย่อมจะไม่เสียใจภายหลัง”

นางมณีเมขลากล่าวว่า “การพยายามทำงานอันใดแล้วยังไม่สำเร็จ แต่เกิดอุปสรรคถึงกับ เสียชีวิตไปก่อน ก็ไม่ควรทำความพยายาม เพราะความพยายามที่ทำมาทั้งหมด สูญเปล่า”

พระมหากษัตริย์ตอบว่า “ผู้ใดรู้ว่าการงานที่ทำไปจะไม่สำเร็จ แล้วไม่รีบหาทางป้องกันภัย อันตราย บุคคลนั้นชื่อว่าไม่รักษาชีวิตตน ถ้าบุคคลนั้นละความเพียรเสีย ก็จะได้รับผลแห่งความ เกียรติยศของตน บางคนได้เห็นผลแห่งความประสงค์ของตน แล้วตั้งใจทำงาน ถึงการงานจะสำเร็จ หรือไม่ก็ตาม ก็ได้เห็นผลงานประจักษ์แก่ตน ท่านจงดูคนทั้งหลายที่มาในสำเภาเดียวกับเราเถิด คน พวกนั้นพากันยอต่ออันตราย ไม่พยายามว่ายน้ำจนสุดความสามารถก่อน จึงพากันจมน้ำตายใน มหาสมุทรทั้งสิ้น เหลือแต่เราผู้เดียวที่สู้นว่ายน้ำข้ามมหาสมุทรอยู่ถึง ๗ วันเข้าแล้ว บัดนี้ เราได้เห็น ผลของความเพียรนั้นแล้ว คือเราได้เห็นท่านซึ่งเป็นเทวดาที่เราไม่เคยเห็นมาก่อนเลย ท่านจะมาบอก ว่าความพยายามของเราสูญเปล่าได้อย่างไร เพราะฉะนั้น เราจักพยายามว่ายน้ำอีกต่อไป จนกว่าจะ ถึงฝั่งแห่งมหาสมุทรให้จงได้”

นางมณีเมขลาได้ฟังดังนั้นก็เกิดความเลื่อมใส สรรเสริญพระมหากษัตริย์ว่า “ท่านได้เพียรสู้ หนว่ายน้ำข้ามทะเลทั้งใหญ่ทั้งลึกหาประมาณมิได้ จนถึงกับไม่จมน้ำตาย บุรุษเช่นท่านหาได้ยากใน โลก ท่านประสงค์จะไปไหน จะไปส่ง” แล้วจึงอุ้มพระมหากษัตริย์ไปส่ง ณ ที่ที่พระองค์ประสงค์จะไป คือ เมืองมิลินทนคร^๘

พระเจ้าโปลชนกนั้นไม่มีพระโอรส แต่มีพระธิดาเพียงพระองค์เดียวนามว่า “สิวลี” เป็น หญิงฉลาดหลักแหลม อำมาตย์ทั้งหลายได้ทูลถามก่อนที่พระเจ้าโปลชนกจะสวรรคตว่าจะมอบ ราชสมบัติให้ใคร พระองค์สั่งเสียไว้ว่า ให้มอบราชสมบัติแก่ผู้ที่สามารถทำให้พระธิดาอินดีได้ หรือผู้ที่ รู้ห้วนอนแห่งบัลลังก์ ๔ เหลี่ยม หรือผู้ที่สามารถยกธนูหนักราว ๑,๐๐๐ แรงคนยกขึ้นได้ หรือผู้ที่ สามารถนำชุมทรัพย์ใหญ่ ๑๖^๙ แห่งออกมาแสดงได้ ให้มอบราชสมบัติแก่ผู้นั้น

อำมาตย์ทั้งหลายกราบทูลถามถึงปริศนาแห่งปัญหานั้นเป็นอย่างไร พระราชาจึงตรัสบอก ถึงชุมทรัพย์ใหญ่ ๑๖ แห่งไว้ ดังนี้

- ๑ ชุมทรัพย์ที่ดวงอาทิตย์ขึ้น
- ๒ ชุมทรัพย์ที่ดวงอาทิตย์ตก

^๘ ปุ๋ย แสงฉาย อนงคาราม, พระเจ้า ๕๐๐ ชาติ, หน้า ๖๑๖.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๔.

- ๓ ขุมทรัพย์ภายใน
- ๔ ขุมทรัพย์ภายนอก
- ๕ ขุมทรัพย์ไม่ใช่ภายใน ไม่ใช่ภายนอก
- ๖ ขุมทรัพย์ขาขึ้น
- ๗ ขุมทรัพย์ขาลง
- ๘, ๙, ๑๐ และ ๑๑ ขุมทรัพย์ที่ไม่วิ่งใหญ่ทั้ง ๔
- ๑๒ ขุมทรัพย์ในที่ ๑ โยชนโดยรอบ
- ๑๓ ขุมทรัพย์ใหญ่ที่ปลายางทั้ง ๒
- ๑๔ ขุมทรัพย์ปลายหาง
- ๑๕ ขุมทรัพย์น้ำ
- ๑๖ ขุมทรัพย์ที่ยอดไม้

ธนูหนักพันแรงคนยก ด้านหัวนอนของบัลลังก์ ๔ เหลี่ยมอยู่ด้านไหน และการทำให้
สิวลีราชเทวียินดี

ในวันที่ ๗ จากวันที่พระเจ้าโปลชนกสวรรคต และถวายพระเพลิงพระบรมศพเสร็จแล้ว
นั้น เหล่าเสนาพศุภามาตย์ได้ประชุมปรึกษาหารือกันว่า ใครเหมาะสมที่จะครองราชสมบัติตามที่
พระราชอาตริสสั่งไว้ เหล่าเสนาพศุภามาตย์ต่างมีความเห็นว่าเสนาบดีมีความสนิทใกล้ชิดกับพระราช
เป็นผู้ที่เหมาะสม จึงแจ้งให้เสนาบดีทราบ

เสนาบดียินดียิ่งนักจึงตรงไปยังปราสาทพระธิดา เมื่อพระธิดาทราบว่าผู้ใดทำให้พระองค์
ยินดี ก็จะได้ครองราชสมบัติสืบต่อจากพระบิดา ต้องการจะทดลองเสนาบดีว่าจะมีสติปัญญาคู่ควร
เสวตฉัตรหรือไม่ จึงรับสั่งให้เข้าเฝ้า เสนาบดีประสพจะทำให้พระธิดาโปรดปรานจึงรีบเดินเข้าไป
เฝ้าอย่างรีบเร่งตามรับสั่ง

พระธิดารับสั่งให้วิ่งกลับไปเสนาบดีคิดว่าจะทำให้พระธิดาโปรดปรานจึงวิ่งกลับไปพระธิดา
รับสั่งให้วิ่งมาอีก เสนาบดีก็วิ่งกลับมาตามรับสั่ง พระธิดาทราบว่าเสนาบดีคนนี้เป็นปัญญาจึงรับสั่ง
ให้นวดเท้า เสนาบดีก็นั่งลงเริ่มนวดพระบาทพระธิดา พระธิดาก็ถืบอกเสนาบดีล้มลงหายไป
แล้วขับไล่ออกไป

เสนาบดีนั้นได้รับความอับอาย เมื่อถูกใครถามก็ตอบว่าพระธิดาไม่ใช่หญิงมนุษย์ แต่เป็น
นางยักษ์นี่ จากนั้นอำมาตย์ผู้เป็นขุนคลัง เศรษฐีทั้งหมด เจ้าพนักงานเชียวเครื่องสูง เจ้าพนักงานเชียว
พระแสงที่เข้าทดสอบ ล้วนแต่ได้รับความอับอายขายหน้าจากพระธิดาทั้งสิ้น

เมื่อไม่มีผู้สามารถทำให้พระธิดายินดีได้ เหล่าเสนาพศุภามาตย์จึงปรึกษากันป่าวประกาศ
ข้อที่ ๒ ออกไปว่าจะมอบราชสมบัติให้ผู้ที่สามารถยกธนูน้ำหนักกราว ๑,๐๐๐ แรงคนยกขึ้นได้ ก็ไม่มี
ใครสามารถยกธนูได้ เหล่าเสนาพศุภามาตย์จึงปรึกษากันป่าวประกาศข้อที่ ๓ ออกไปว่า จะมอบ

ราชสมบัติให้แก่ผู้รู้จักด้านห้วนอนแห่งบัลลังก์ ๔ เหลี่ยม ก็ไม่มีใครสามารถบอกได้ จึงปรึกษากันป่าวประกาศข้อที่ ๔ ออกไปว่า จะมอบราชสมบัติให้แก่ผู้ที่สามารถนำชุมทรัพย์ ๑๖ แห่งออกมาได้ ก็ไม่มีใครสามารถนำออกมาได้ เหล่าเสนาพฤตามาตย์ทั้งหลายต่างปรึกษากันว่าแวนแคว้นที่ขาดพระราชาไม่สามารถดำรงอยู่ได้

บุโรหิตได้แนะนำเหล่าอำมาตย์ว่าควรจะประกอบพิธีอัสวเมธปล่อยราชรถเทียมม้าสีขาวออกไป พระราชาที่เชิญเสด็จได้ด้วยพิธีอัสวเมธสามารถครองราชสมบัติในชมพูทวีปทั้งสิ้น เหล่าเสนาอำมาตย์ ต่างเห็นด้วย จึงให้ตกแต่งพระนคร แล้วให้เทียมม้าสีขาว ๔ ตัว ในราชรถอันเป็นมงคลไปด้วยเครื่องลาดอันวิจิตรสำหรับประดิษฐานเบญจราชกกุธภัณฑ์ แวดล้อมด้วยจตุรงคเสนา ให้นักดนตรีประโคมดนตรีทั้งข้างหน้าและข้างหลังราชรถ ให้เอาน้ำจากพระเต้าทองคำ รดสายหนังเชือกแอก ประดัก จึงปล่อยราชรถออกไปพร้อมสั่งว่า “จงไปที่อยู่ของผู้มีบุญญาธิการที่จะได้ครองราชสมบัติ” จึงปล่อยราชรถนั้นไป

ราชรถทำประตกษิณพระราชนิเวศแล้วมุ่งหน้าออกสู่ถนนใหญ่ เล่นทะยานไปเบื้องหน้าด้วยความเร็ว ชนทั้งหลายต่างภาวนาให้ราชรถมาหยุดที่ตน ราชรถนั้นแล่นผ่านเคหสถานบ้านเรือนของชนทั้งปวงไป ทำประตกษิณพระนครแล้ว ออกประตุพระนครด้านตะวันออกมุ่งหน้าตรงไปยังอุทยาน

ชนทั้งหลายเห็นราชรถแล่นออกพระนครไปจึงบอกให้นำราชรถกลับ บุโรหิตห้ามว่า “อย่าให้กลับเลย แม้จะแล่นไปไกลถึง ๑๐๐ โยชน์ก็อย่าให้กลับ” ราชรถมุ่งหน้าสู่อุทยาน ทำประตกษิณแผ่นศิลามงคลแล้ว หยุดอยู่เตรียมรับเสด็จขึ้น

บุโรหิตเห็นชายคนหนึ่ง นอนอยู่บนศิลาต้องการทดสอบชายผู้นั้นว่ามีปัญญาสมควรแก่เศวตฉัตรหรือไม่ จึงหยุดคอยสังเกตดูอยู่ ถ้าผู้มีปัญญาจะไม่ลุกขึ้นแลดู ถ้าเป็นคนกาลกิณีจะตกใจกลัวลุกขึ้นแลดูด้วยความรณรานแล้วหนีไป จึงให้ประโคมดนตรีเป็นร้อยๆ ขึ้น ขึ้นทันที เสียงดนตรีดังกึกก้องแผ่สะท่อนออกไปทั่วท้องสมุทรสาคร

พระมหาชนกรู้สึกตัวเพราะเสียงนั้น เปิดผ้าคลุมศีรษะออกเห็นฝูงชนจึงรำพึงว่า“เศวตฉัตรมาถึงเราแน่แล้ว” คงอยู่ในอาการสงบไม่ได้แสดงอาการดีใจแต่อย่างใด ดึงผ้าคลุมปิดศีรษะพลิกตัวนอนตะแคงข้างซ้ายทำที่เหมือนหลับต่อไป บุโรหิตจึงเข้าไปเปิดเท้าพระมหาชนกตรวจดูลักษณะแล้วกล่าวว่า “อย่าว่าแต่ทวีปหนึ่งนี้เท่านั้นเลย ท่านผู้นี้สามารถครองราชสมบัติในมหาทวีปทั้ง ๔ ได้” แล้วให้ประโคมดนตรีขึ้นอีก

พระมหาชนกเปิดหน้าออกมาอีกครั้ง พลิกตัวกลับมาอนตะแคงข้างขวามองดูฝูงชน บุโรหิตให้ฝูงชนถอยออกไป ประคองอัญชลีกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ ขอพระองค์ได้โปรดเสด็จลุกขึ้นเถิด ราชสมบัติมาถึงพระองค์แล้ว”

พระมหากษัตริย์ถามปุโรหิตว่า “พระราชาราชของพวกท่านไปไหน” ครั้นปุโรหิตกราบทูลว่า พระราชาราชสวรรคตแล้ว จึงตรัสถามว่า “พระราชาราชไม่มีพระราชโอรสหรือพระราชภาดาหรือ” ปุโรหิตกราบทูลว่าพระราชาราชไม่มีพระโอรส มีแต่เพียงพระธิดาองค์เดียว

พระมหากษัตริย์จึงกล่าวว่า “ถ้าอย่างนั้น เราจะครองราชสมบัติ” จึงเสด็จลุกขึ้นประทับนั่ง เหล่าเสนาพศุภมาตย์ ปุโรหิต ตลอดจนอาณาประชาราษฎร์ได้ถวายอภิเษกพระมหากษัตริย์ ณ สถานที่นั้น ถวายพระนามว่า “พระมหากษัตริย์”

พระองค์ประทับบนราชรถ เสด็จนำขบวนเข้าสู่พระนครด้วยสิริราชสมบัติอันสิริโสภาคใหญ่แล้วเสด็จขึ้นสู่พระราชนิเวศ

ฝ่ายพระธิดาสีวลี ต้องการจะทดลองพระมหากษัตริย์แห่งมิลินทรพระองค์ใหม่ จึงรับสั่งราชบุรุษให้ไปตามมาเข้าเฝ้าโดยด่วน ราชบุรุษไปกราบทูลพระราชาราชตามรับสั่ง

แม้พระราชาราชดับแล้ว ก็สร้างทำเป็นเหมือนไม่ได้ยิน เพราะความที่พระองค์เป็นบัณฑิต จึงรับสั่งกับเหล่าอำมาตย์ชมเชยปราสาทราชฐานว่ามีความวิจิตรงดงามตระการตาตามปกติ ราชบุรุษนั้นเมื่อไม่อาจทำให้พระราชาราชได้ยินจึงกลับมาทูลพระธิดาว่าพระราชาราชแม้ชมปราสาทราชฐานไม่สนพระทัยคำพูดของพระธิดา

พระธิดาทรงคิดว่าชายผู้นี้มีอัธยาศัยกว้างขวางลุ่มลึก จึงส่งราชบุรุษไปเชิญเสด็จอีกถึงสองสามครั้ง แม้พระมหากษัตริย์ก็เสด็จชมปราสาทราชฐานไปตามปกติ ตามความพอพระราชหฤทัยของพระองค์ เหมือนการดำเนินของพระยาราชสีห์ จนเสด็จเข้าไปใกล้พระธิดาสีวลี เสด็จมาทอดพระเนตรเห็นพระธิดาได้ จึงเสด็จมาถวายให้เกี้ยวพระกร พระมหากษัตริย์ทรงรับเกี้ยวพระกรพระธิดาขึ้นประทับนั่ง ณ ราชบัลลังก์ ภายใต้พระมหาเศวตฉัตร ตรัสเรียกอำมาตย์ทั้งหลายมาถามว่า ก่อนที่พระราชาราชจะเสด็จสวรรคตได้สั่งอะไรไว้บ้าง อำมาตย์ทั้งหลายกราบทูลให้ทราบถึงปริศนาที่พระราชาราชรับสั่งไว้ ดังนี้

(๑) ให้มอบราชสมบัติแก่ผู้ที่ทำให้พระธิดาโปรดปรานได้

พระมหากษัตริย์ตรัสว่า “พระธิดาเสด็จมาถวายเกี้ยวพระกรพระองค์แล้ว ข้อนี้นับเป็นอันว่า เราได้ทำให้พระธิดาโปรดปรานแล้ว”

(๒) ให้มอบราชสมบัติแก่ผู้รู้ด้านห้วนอนแห่งบัลลังก์ ๔ เหลี่ยม

พระมหากษัตริย์ดำริว่าปัญหาค่อนข้างยาก ต้องอาศัยอุบายจึงจะรู้ได้ จึงถอดปิ่นทองค้ำบนพระเศียรออกวางที่พระหัตถ์พระธิดา ทรงรับสั่งว่า “เธอช่วยหาที่วางปิ่นทองนี้ด้วย” พระนางสีวลีราชธิดารับปิ่นทองไปเลือกวางไว้ในที่ๆ เหมาะสม จึงวางไว้ส่วนที่เป็นเบื้องห้วนอนแห่งบัลลังก์นั้น พระมหากษัตริย์ทรงทราบได้ทันทีว่าตรงนั้นเป็นข้างห้วนอนแห่งบัลลังก์ แต่ทำเป็นไม่ได้ยินคำอำมาตย์จึงตรัสทวนคำถามซ้ำว่า “ท่านถามว่าอย่างไร” ครั้นอำมาตย์กราบทูลให้ทราบ จึงรับสั่งว่า “การรู้จักห้วนอนบัลลังก์ ๔ เหลี่ยมไม่อัศจรรย์ ด้านนี้เป็นด้านห้วนอน” พร้อมกับชี้บัลลังก์ด้านที่ปิ่นทองอยู่

(๓) ให้อบรมราชสมบัติแก่ผู้ยกธนูน้ำหนัก ๑,๐๐๐ แรงคนยกขึ้นได้

พระมหากษัตริย์สั่งให้นำธนูนั้นมา แล้วประทับบนราชบัลลังก์นั่นเอง ยกธนูขึ้น เหมือนยกงดัดฝ่ายของเหล่าสตรี

(๔) ให้อบรมราชสมบัติแก่ผู้นำชุมทรัพย์ ๑๖ แห่งออกมาได้

พระมหากษัตริย์ถามถึงปริศนาเกี่ยวกับชุมทรัพย์นั้น เมื่อพวกอำมาตย์กราบทูลปริศนาพระองค์ก็ทราบได้ทันทีเหมือนคนเห็นดวงจันทร์ในวันเพ็ญลอยเด่นอยู่ท่ามกลางท้องฟ้า พระมหากษัตริย์ว่าพຼ່ງนี้จะชี้ชุมทรัพย์ในที่ทั้งหลาย

ครั้นรุ่งขึ้นอีกวัน พระมหากษัตริย์ให้ประชุมเหล่าอำมาตย์แล้ว ตรัสถามว่าพระราชเเคยนิมนต์พระปัจเจกพุทธเจ้ามาฉันในราชนิเวศบ้างหรือไม่ เมื่ออำมาตย์กราบทูลว่าเคยนิมนต์มาฉัน พระมหากษัตริย์จึงดำริว่า ดวงอาทิตย์น่าจะไม่ใช่ดวงอาทิตย์ตามที่มองเห็น แต่หมายถึงพระปัจเจกพุทธเจ้า ซึ่งมีคุณแรงกล้าเหมือนดวงอาทิตย์ ชุมทรัพย์คงมีอยู่ในสถานที่ต้อนรับพระปัจเจกพุทธเจ้า

พระมหากษัตริย์สั่งให้ชุดตรงที่พระราชประทับยืน ขณะเสด็จออกต้อนรับพระปัจเจกพุทธเจ้า นำชุมทรัพย์ออกมาได้ และให้ชุดตรงที่พระราชประทับยืนขณะเสด็จส่งพระปัจเจกพุทธเจ้า กลับ นำชุมทรัพย์ออกมาได้ มหาชนต่างโห่ร้องถวายสาธุการสรรเสริญพระปัญญาด้วยความปิติยินดีว่าเป็นอันมากเที่ยวขุดค้นหาทรัพย์ทางทิศที่ดวงอาทิตย์ขึ้นและดวงอาทิตย์ตก แต่ชุมทรัพย์อยู่นี้เอง พระมหากษัตริย์แก้ปัญหาต่างๆ ดังต่อไปนี้

ให้ชุดชุมทรัพย์ภายในธรณีแห่งพระประตูลใหญ่ของพระราชฐาน เพราะปัญหาว่า “ชุมทรัพย์ภายใน”

ให้ชุดชุมทรัพย์มาแต่ภายนอกธรณีแห่งพระประตูลใหญ่ของพระราชฐาน เพราะปัญหาว่า “ชุมทรัพย์ภายนอก”

ให้ชุดชุมทรัพย์ใต้ธรณีประตูลใหญ่ของพระราชฐาน เพราะปัญหาว่า “ชุมทรัพย์ไม่ใช่ภายในได้ใช้ภายนอก”

ให้ชุดชุมทรัพย์มาแต่ที่เกยสำหรับพระราชเสด็จเหยียบขึ้นข้างได้ เพราะปัญหาว่า “ชุมทรัพย์ขำขึ้น”

ให้ชุดชุมทรัพย์ตรงที่พระราชเสด็จลงจากคอข้างทรง เพราะปัญหาว่าชุมทรัพย์ขาลง

ให้ชุดชุมทรัพย์ทั้ง ๔ ได้เท่าพระแท่นบรรทมทั้ง ๔ ซึ่งทำจากไม้รังใหญ่ เพราะปัญหาว่า “ชุมทรัพย์ที่ไม้รังใหญ่ทั้ง ๔”

ให้ชุดชุมทรัพย์จากที่ประมาณชั่วแอกโดยรอบพระที่สิริไสยาสน์เพราะปัญหาว่า “ชุมทรัพย์ในที่โยชน์หนึ่งโดยรอบ”

ให้ชุดชุมทรัพย์ทั้ง ๒ ในโรงช้างต้น ตรงใต้ข้างทั้ง ๒ ข้าง เพราะปัญหาว่า “ชุมทรัพย์ใหญ่ที่ปลายงาทั้งสอง”

ให้ชุดชุมทรัพย์ในโรงช้าง เฉพาะตรงปลายหางของช้างต้นเพราะปัญหาว่า “ชุมทรัพย์ที่ปลายหาง”

ให้วัดน้ำในสระโบกขรณีชนเอาชุมทรัพย์ขึ้นมา เพราะปัญหาว่า “ชุมทรัพย์ที่น้ำ”

ให้ชุดชุมทรัพย์ภายในเงาไม้รังเวลาเที่ยงวันตรงที่โคนไม้รังใหญ่ในพระราชอุทยาน เพราะปัญหาว่า “ชุมทรัพย์ใหญ่ที่ปลายไม้”

พระมหากษัตริย์ให้นำชุมทรัพย์ใหญ่ทั้ง ๑๖ มาได้แล้ว ตรัสถามว่ายังมีปัญหาอื่นอีกหรือไม่ เมื่อเหล่าอำมาตย์กราบทูลว่าปัญหาหมดสิ้นแล้ว มหากษัตริย์ต่างโห่ร้องว่าเริงด้วยความดีใจ

พระมหากษัตริย์โปรดให้สร้างโรงงาน ๖ แห่ง คือ โรงทานกลางพระนครแห่งหนึ่ง โรงทานที่ประตูพระนครทั้ง ๔ ด้าน และโรงทานที่ประตูพระราชนิเวศ ๑ แห่ง สำหรับให้ทาน

ราชบุรุษก็กราบทูลอัญเชิญพระมหากษัตริย์ให้เข้าพระราชวังไปอภิเษกสมรสกับองค์หญิง แล้วขึ้นครองเมืองมิลิตต่อไป

เมื่อพระมหากษัตริย์ครองราชสมบัติ แล้วความจริงได้ปรากฏออกมาว่าพระองค์ไม่ใช่ใครอื่นเลยแท้ที่จริงเป็นพระโอรสของพระเจ้าอริยฐานกษัตริย์พระองค์ได้ส่งอำมาตย์เดินทางไปรับพระมารดา และอาจารย์ศึกษาปาโมกข์มาอยู่ที่เมืองมิลิต ทรงแปดครองเมืองโดยทศพิธราชธรรม โปรดให้สร้างโรงงานหลายแห่งบำรุงสมณพราหมณ์ทั่วราชอาณาจักร ในพระราชวังก็นิมนต์พระปัจเจกพุทธเจ้ามาฉันภัตตาหารเป็นประจำ เมื่ออยู่พระองค์เดียวก็ทรงรำพึงว่า เพราะพระองค์ไม่ทอดทิ้งความเพียรพยายามในการที่เอาตัวรอดจากภัยอันตรายจึงได้ประสบสุขถึงเพียงนี้ ฉะนั้นเกิดเป็นคนควรพยายามเรื่อยไปจนกว่าจะสำเร็จความประสงค์ พระองค์มีพระราชโอรสนามว่า ทิฆมาวุธกุมาร ทรงตั้งให้เป็นพระอุปราชา และมอบหมายให้ว่าราชการสำคัญแทนพระองค์เสมอ

วันหนึ่งเจ้าพนักงานพระอุทยาน ได้นำพืชพรรณชนิดต่าง ๆ มาถวาย ทรงถามได้ความว่า นำมาจากพระราชอุทยานก็คิดจะไปประพาส จึงตรัสสั่งให้ข้าราชการบริหารจัดการระบวไปเสด็จประพาส ในขณะที่ทรงช้างเสด็จถึงประตูสวนก็เห็นมะม่วงต้นหนึ่งมีลูกตก แลดูเต็มต้นไปทั้งต้น กำลังอยากเลยเสด็จลุกขึ้นยืนบนหลังช้าง เก็บมะม่วงลูกหนึ่งมาเสวย แล้วก็เลยเข้าไปประพาสในพระราชอุทยาน ทรงสำราญอยู่ในพระราชอุทยานนั้นจนกระทั่งเย็นจึงเสด็จออกมา พอถึงประตูสวน พระองค์ก็แปลกพระทัยเพราะปรากฏว่ามะม่วงต้นที่มีลูกเต็มไปหมดนั้น จะหาแม่แต่ลูกเดียวก็ไม่พบ แลดูข้างล่างยังเต็มไปด้วยกิ่งก้านสาขาที่หัก ใบอ่อนใบแก่หล่นเกลื่อนกลาดไปทั้งบริเวณโคนต้น จึงตรัสถามผู้รักษาสวนว่าเป็นเพราะเหตุอะไรจึงเป็นเช่นนั้น เขากราบทูลให้ทราบว่าเป็นเพราะประชาชนเห็นว่ามะม่วงต้นนั้นพระองค์เสวยแล้ว เขาพากันมาเก็บ ต่างแย่งกัน สภาพของต้นมะม่วงจึงเป็นอย่างที่

ทอดพระเนตรบัดนี้ พระองค์ได้ทรงสดับ จึงเกิดความคิดขึ้นว่า มะม่วงต้นนี้เพราะมีลูกจึงต้องมีสภาพ เช่นนี้ ถ้าไม่มีลูกก็คงจะไม่ต้องหักยับเยินอย่างนี้ ถ้าเราไม่มีราชสมบัติเสียก็จะหาคนปองร้ายมิได้^{๑๐}

พระราชเสด็จพระนคร เสด็จขึ้นปราสาทประทับที่พระทวารปราสาท ทรงมนสิการถึง วาจาของนางมณีเมขลา ในกาลที่นางอุ้มพระมหาสัตว์ขึ้นจากมหาสมุทร พระราชาทรงจดจำคำพูดของ เทวดาไม่ได้ทุกถ้อยคำ เพราะพระสรีระเศร้าหมองด้วยน้ำเค็มตลอดเจ็ดวัน แต่ทรงทราบว่า เทวดา กล่าวชี้ว่าพระองค์จะยังเข้ามรรคาแห่งความสุขไม่ได้ หากไม่กล่าวธรรมให้สาธุชนได้สดับ นางมณี เมขลาให้พระองค์ตั้งสถาบันการศึกษา ให้ชื่อว่า ปุทธะเลียมหาวิชชาลัย แม้ในกาลนั้นก็สำเร็จกิจและ ได้มรรคาแห่งบรมสุข

พระมหาสัตว์ทรงดำริว่า "ทุกบุคคลจะเป็นพ่อค้าวานิช เกษตรกร กษัตริย์ หรือสมณะ ต้องทำหน้าที่ทั้งนั้น อย่างไรก็ตาม ก่อนอื่นเราต้องหาทางฟื้นฟูต้นมะม่วงที่มีผล. เมื่อพระองค์ดำริเช่นนี้ แล้ว พอเสด็จเข้ามาถึงพระราชวังก็ตรัสเรียกอำมาตย์มาสั่งว่า ต่อไปนี้ไปปราสาทของเราห้ามคนไปมา นอกจากผู้ที่จะนำอาหารเข้ามาให้เราเท่านั้น เมื่อมีราชกิจใดมีมาพวกท่านจงช่วยกันพิจารณาจัดไป ตามความคิด เราจะจำศีลภาวนาสักระยะหนึ่ง" และนับแต่นั้น พระมหาชนกก็บำเพ็ญสมณธรรมอยู่ในพระปรางค์ประสาทมิได้เสด็จไปทางใดเลย พวกพสกนิกรทั้งหลายพากันสงสัยว่า พระราชาของ พวกเขาเสด็จไปอยู่แห่งใด เคยสนุกสนานรื่นเริงในการดูมหรสพก็มีได้มี บัดนี้พระองค์ไปที่ใดหรือจะ สิ้นพระชนม์เสียแล้ว พวกเขากันปรับทุกข์และเล่าลือไปต่างๆ นาๆ แม้จะมีเสียงเล่าลือใดๆ แต่พระองค์ตรัส ห้ามข่าวสารทั้งปวงสิ้น

เมื่อบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ในปราสาทนานๆ เขาก็คิดจะออกไปอยู่ป่า เพราะในพระราชวังยังมีเสียงอื้ออึงไม่มีความสงบ วันหนึ่งนายกลบกลับมาเพื่อชำระพระเกศา พระมัสสุได้ทรงตรัสให้ปลงเสีย ทั้งหมด แล้วทรงนุ่งห่มผ้ากาสาอะเสด็จประทับอยู่ในปราสาท ตั้งพระทัยว่ารุ่งขึ้นจะเสด็จออกไป บำเพ็ญพรตในป่า ในวันนั้นเองพระสวีสเทวีผู้้อครชายา คิดว่าเรามิได้พบเห็นพระสวามีของเราถึง ๕ เดือนแล้ว ควรจะไปเยี่ยมเยียนเสียที จึงสั่งให้นางสนมกำนัลตกแต่งร่างกาย แล้วพาไป ณ ปรางค์ ปราสาทของพระเจ้ามหาชนก พออย่างขึ้นบนปรางค์ปราสาทก็ให้นึกเอะใจ เพราะปรากฏว่าเส้นพระ เกศาซึ่งนายภูษามาลาเก็บรวบรวมไว้อย่างมิได้นำไปที่อื่น และเครื่องทรงพระมหากษัตริย์วางอยู่ และ ขณะนั้นก็เห็นพระปัจเจกโพธิองค์หนึ่งดำเนินสวนทางลับตานางไป นางยังมีหวั่นคิด แต่เมื่อเห็นเส้น พระเกศาและเครื่องทรง จึงคิดได้ว่าเมื่อกี้เห็นจะเป็นพระสวามีเป็นแน่ มิใช่พระปัจเจกโพธิ์จึงตรัสเรียก นางสนมกำนัลว่า “แม่นางทั้งหลาย พวกเราพากันติดตามพระสวามีเถิดเมื่อกี้มิใช่พระปัจเจกโพธิ์ดอก

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๒๕.

แต่เป็นพระราชสวามีของพวกเรา” พร้อมทั้งทรงกันแสงไปด้วย แล้วพากันติดตามไปที่ทันพระมหารชนก ต่างพากันร้องให้คร่ำครวญรำพันด้วยประการต่าง ๆ แต่พระมหารชนกก็ได้เสด็จกลับ

พระราชเทวีก็คิดอุบายให้ประชาชนพลเมืองนำเอาเชื้อไฟมากอง^{๑๑} แล้วจุดไฟขึ้นเผาแทบทั่วพระนคร แล้วไปทูลเชิญให้กลับมาดับไฟเพราะพระราชวังไหม้หมด แต่พระมหารชนกก็ได้เสด็จกลับ โดยคิดว่า “เราเป็นบรรชิต ไม่มีสมบัติอันใด” แม้พระราชเทวีจะทำกลอุบายประการใด พระองค์ก็หากลับไม่ คงมุ่งหน้าไปสู่ไพร่พฤษข้างหน้าเท่านั้น พระราชเทวีสนมกำนัล และข้าราชการบริพารพากันติดตามไปอ้อนวอนให้เสด็จกลับเข้าครองราชสมบัติดังเก่า แต่พระองค์ก็หากลับไม่ คนเหล่านั้นก็ยังติดตามเรื่อยไป พระองค์เห็นวามหาชนจะทำให้การบำเพ็ญพรตของพระองค์เป็นไปไม่ได้สะดวก จึงหันกลับมาขีดเส้น พร้อมกับตรัสถามว่า “พวกท่านทั้งหลาย ใครเป็นพระเจ้าแผ่นดินของพวกท่าน” “พระองค์เป็นพระเจ้าแผ่นดินของพวกข้าพระองค์” “ถ้าเช่นนั้นใครข้ามเส้นนี้มาจะต้องได้รับพระราชอาญา” แล้วพระองค์ก็เสด็จต่อไป คนทั้งหมดก็ไม่อาจจะล่วงพระราชอาญาได้ ก็ได้แต่พากันร้องให้คร่ำครวญรำพันไปด้วยประการต่างๆ พระนางสิวลีถึงกับพระกันแสงกลิ้งเกลือกกันพื้นดินจนกระทั่งรอยขีดที่พระราชชาติไว้ลบเลือนไป คนเหล่านั้นเห็นว่าไม่มีรอยขีดแล้ว ก็พากันติดตามไปอีก พระนารถดาบสเกรงว่าพระมหารชนกจะมีพระทัยท้อแท้ไป จึงมาปลอบใจไม่ให้คลายมานะ ที่จะปฏิบัติธรรม แล้วก็หลีกไป พระมหารชนกก็ดำเนินเรื่อยไป และพระสิวลีเทวีก็เสด็จติดตามไปเช่นเดียวกัน

ตราบจนกระทั่งถึงเมืองถุณันนคร พระองค์ก็เสด็จผ่านเข้าไปในเมืองนั้น ชายคนหนึ่งวางขึ้นเนื้อไ่ว้นเชียง แล้วตนเองก็หันไปทำงานอื่นเสีย สุนัขเห็นได้ท้วงทีก็วิ่งมาคาบก้อนเนื้อได้ก็วิ่งหนีไป ชายผู้เป็นเจ้าของเนื้อเห็นก็ละจากงานเสียแล้ววิ่งไล่จับสุนัขไป เมื่อสุนัขวิ่งหนีมาพบพระมหารชนกเดินสวนทางมา อารามกลัวเลยทิ้งก้อนเนื้อเสียแล้ววิ่งหนีต่อไป พระมหารชนกคิดว่าเนื้อก้อนนี้ไม่มีเจ้าของมิได้ ก็หยิบขึ้นมาปัดดินทรายออกเสียแล้วใส่ลงบาตร แล้วเสด็จไปนั่งฉัน ณ ที่แห่งหนึ่ง พระเทวีเห็นอาภักิริยาเช่นนั้นก็สลดใจว่า แม้แต่สมบัติพัสถานทั้งหลายท่านก็เสียสละหมดแล้ว เสวยได้แม้แต่ของเดนสุนัข เพราะฉะนั้นที่พระองค์จะกลับคืนมาครองเมืองดังเก่าไม่มีแน่แล้วแต่ด้วยความอาลัยก็ยังติดตามพระองค์เรื่อยมา

จนกระทั่งถึงเมืองถุณันนคร เห็นเด็กผู้หญิงมือข้างหนึ่งใส่กำไลสองเส้น ข้างที่มีกำไล สองข้างก็กระทบกันดังตลอดเวลาที่เคลื่อนไหว^{๑๒} พระมหารชนกจึงเสด็จเข้าไปตรัสถามเด็กจึงบอกว่า “ข้างที่มีสองข้างที่ส่งเสียงดัง เพราะมันกระทบกันกระแทกกัน ท่านเดินมาด้วยกัน ๒ คน จะไปทางใดเล่า” พระมหารชนกได้ฟังคำกุมาริกาแล้วคิดว่า “สตรีเป็นมลทินของพรมจรรย์ ควรจะให้พระสิวลี

^{๑๑} อ้างแล้ว, หน้า ๒๑๙.

^{๑๒} อ้างแล้ว, หน้า ๒๒๗.

แยกทางไปเสีย” เมื่อถึงหนทางสองแพร่งจึงบอกกับนางว่า “น้องหญิง นับแต่นี้ต่อไปเราแยกทางกัน เดินเถิด และอย่าเรียกเราเป็นสามีอีกต่อไป เจ้าจงเลือกทางเอาไว้ว่าจะไปทางใดดี” พระนางสวีสทิง เศร้าโศกและตรัสตอบว่า “ข้าแต่พระองค์ ข้าพระบาทมีชาติอันต่ำช้า ขอเลือกไปทางซ้าย ขอพระองค์ เสด็จไปทางขวาเถิด”

เมื่อพระมหากษัตริย์แยกทางไปแล้ว พระนางมีความอาลัยก็เสด็จตามติดไปด้านหลังอีก และเมื่อถูกตัดรอนความเยื่อใย พระนางก็ถึงล้มสลบลง แต่ก็ไม่ได้ทำให้พระมหากษัตริย์กลับคืนความคิดได้ คงเสด็จมุ่งหน้าต่อไปเพื่อหาความสงบสยด จักได้บำเพ็ญพรตภาวนา เมื่อพระนางสวีสทิงฟื้นคืนสติขึ้นมา ก็ได้พบพระสวามีของพระนางได้เสด็จไปเสียแล้ว พระนางจึงดำริว่า ราชสมบัติทั้งปวงนี้แม้สวามีของเราจะมีได้อาลัยอาวรณ์ เราจะยินดีเพื่อประโยชน์อะไร จึงรับสั่งให้เรียกข้าราชการบริพารมา แล้วอภิเษก ให้เจ้าที่ขาวูเสวยราชสมบัติพระองค์เองก็เสด็จออกบรรพชา トラบจนกระทั่งสิ้นชีพไปบังเกิดบนสวรรค์ทั้งสองพระองค์

สรุปเรื่องพระมหากษัตริย์ “ท้าวสักกเทวราชในอดีตชาตินั้น ได้มาเกิดเป็นพระอนุรุทธะในชาตินี้ พราหมณ์ทศปาโมกข์ได้มาเกิดเป็นพระกัสสปะ นางมณีเมขลาเทพธิดาผู้รักษาสุมุทราได้มาเกิดเป็นอุบลวรรณาภิกษุณี นารทดาบสได้มาเกิดเป็นพระสารีบุตร มิคาคินดาบสได้มาเกิดเป็นพระโมคคัลลานะ นางกุมาริกาได้มาเกิดเป็นนางเขมาภิกษุณี ช่างศรได้มาเกิดเป็นพระอานนท์ ราชบริษัทที่เหลือได้มาเป็นพุทธบริษัท สวีสทิงได้มาเกิดเป็นมารดาราहुล ทีฆายุกุมารได้มาเกิดเป็นราहुล ส่วนพระชนกพระชนนีได้มาเกิดเป็นมหาราชศัทยสกุล ส่วนพระมหากษัตริย์นรินทรราช คือเราผู้เป็นสัมมาสัมพุทธเจ้านี้เอง”

๔.๒ การพัฒนาชีวิตของพระมหากษัตริย์ด้วยอิทธิบาท ๔

เราได้ทราบถึงประวัติของพระมหากษัตริย์แล้ว ส่วนมากเรามักจะเข้าใจว่า ในเรื่องของพระมหากษัตริย์นั้น ท่านทรงบำเพ็ญในเรื่องของ “วิริยะบารมี” อย่างเดียว แต่ถ้าเรามาวិเคราะห์ดูแล้วพระมหากษัตริย์นั้น ได้ดำเนินชีวิตด้วยการเจริญหลักธรรมที่เรียกว่า “อิทธิบาท ๔” มาตั้งแต่แรกแล้ว แต่ถ้าศึกษาอย่างผิวเผิน (ไม่เจาะลึก) ก็จะเห็นเรื่องของพระมหากษัตริย์เด่นอยู่ในตอนที่พระมหากษัตริย์และพวกได้ออกเดินเรือเพื่อจะไปทำการค้าต่างเมือง ตอนที่ออกเดินเรือ ได้ระยะทางประมาณ ๗๐๐ โยชน์ ใช้เวลาเดินทาง ๗ วัน ครั้นนั้นเรือเกิดอับปางจมลงกลางมหาสมุทร แล้วพวกพาณิชประมาณ ๗๐๐ คน^{๑๓} ได้สิ้นชีวิตลงในมหาสมุทร เป็นอาหารของสัตว์น้ำในมหาสมุทร ส่วนพระมหากษัตริย์ก็รู้ทันเหตุการณ์ก่อนว่า “พายุจะเข้า” และ พายุก็เข้าจริงๆ จนทำให้เรือรับแรงต้านทานลม

^{๑๓} พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ, พระราชนิพนธ์เรื่อง พระมหากษัตริย์, หน้า ๕๘.

พายุไม่ไหว ตอนที่เรือใกล้จะล่มอับปางลงนั้น พระมหาราชก็รีบวิ่งลงไปในห้องเรือ (ไปที่โรงครัว) รับประทานน้ำตาลที่เหลือมาคลุกกับเนยแล้วรับประทานพออิ่ม พอมีกำลังที่จะว่ายน้ำต่อไป และได้นำผ้าชุบน้ำมันแล้วนำมาพันรอบตัว ถ้าตกไปในน้ำก็จะทำให้ไม่จมน้ำ อย่างนี้เป็นต้น เมื่อเกิดเหตุการณ์เรือล่มอับปาง พระมหาราชก็ได้ให้หาน้ำทั้งคืนทั้งวัน เป็นเวลา ๗ วัน^{๑๔} และมีเทวดา (นางมณีเมขลา) มาช่วยพาไปให้ถึงฝั่งคือ เมือง "มิลินทร" ได้อภิเษกสมรสกับพระนางสีวลี และได้ปกครองเมืองมิลินทร ฯลฯ คนส่วนใหญ่ก็มักจะเข้าใจประมาณนี้เอง

จริงๆ แล้วพระมหาราชนั้นได้เจริญอิทธิบาท ๔ ตั้งแต่เยาว์วัย เราจะดูได้จากที่ไหน? คือ พระมหาราชนั้น ได้ไปประสูติต่างเมือง (เมืองกาลจัมปา) ซึ่งไม่ใช่เมืองของตน ตอนที่ทรงพระเยาว์ อยู่ ณ มหาชนกกุมาร ได้มีความ กังขา (สงสัย) ว่าใครเป็น บิดาของตน เพราะถูก เด็กๆ วัยเดียวกัน พุดล้อเล่น ว่า ตนเองเป็น “เด็กไม่มีพ่อ” จึงขัดเคืองพระทัยมาก ได้จับเด็กพวกนั้นมาตี และ มหาชนกกุมารจึงไปถามมารดาของตนว่า ใครเป็น บิดาของตน ผู้เป็นมารดา จึงเล่าความจริงทั้งหมดให้ฟัง มหาชนกกุมาร จึงทราบความจริงว่า ตนเองเป็นพระโอรสของ พระเจ้าอริราชชนก ผู้เคยเป็นกษัตริย์ปกครองเมืองมิลินทร แต่ถูกพระเจ้าโปลชนก ปลงพระชนม์ในสมรภูมิรบ เมื่อทราบความดังกล่าวก็ได้เริ่มเจริญอิทธิบาท ๔ คือ มีฉันทะ พอใจในอัตภาพของตน ว่า ตนเองเป็นโอรสของตระกูลกษัตริย์ และสักวันหนึ่งจะต้องไปยึดเอาราชสมบัติของพระราชบิดาค้น, มีวิริยะ คือ มีความเพียรที่จะศึกษาเล่าเรียนจนสำเร็จไตรเภท มีปัญญาความรู้ดีแล้ว, มีจิตตะ คือ มหาชนกกุมารมีใจฝึกฝนในหน้าที่ของตน และคิดอยู่เนืองๆ ว่า จะต้องไปเอาราชสมบัติของพระราชบิดาค้นให้จงได้ และได้ออกเดินเรือเพื่อจะไปทำการค้ายังเมืองมิลินทร, มีวิมังสา คือ มหาชนกกุมาร นั้นเป็นผู้มีปัญญา และใช้ปัญญาดูตรองพิจารณาความถูกต้องอยู่เสมอ ตอนที่เกิดเหตุเรืออับปางล่มจมลงกลางมหาสมุทรนั้น ในเหตุการณ์ฉุกเฉินนั้น พระมหาราช ยังมีสติ มีจิตตั้งมั่น คิดไตร่ตรองด้วยปัญญา แล้วเตรียมตัวรับสถานการณ์อันเลวร้ายได้อย่างสบาย ด้วยเหตุนี้เราจะเห็นได้ว่า พระมหาราช ไม่ได้เจริญวิริยะอย่างเดียว แต่เป็นการดำเนินชีวิตด้วยหลักอิทธิบาท ๔ อันมี ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา เป็นพื้นฐานหลักอยู่แล้ว ดังจะได้อธิบายตามหัวข้อย่อยโดยละเอียดต่อไป

๔.๒.๑ การพัฒนาชีวิตของพระมหาราช ตามหลักฉันทะ

พระมหาราชนั้น ได้พบเจอปัญหาอุปสรรคตั้งแต่อยู่ในครรภ์ของมารดา คือในตอนทีพระมารดาทรงพระครรภ์อยู่นั้น บ้านเมืองเกิดความวุ่นวาย เกิดศึกสงครามขึ้นระหว่างพระเจ้าอริราชชนก กับ พระเจ้าโปลชนก ผู้เป็นอุปราชของตน ทำให้พระมเหสีซึ่งกำลังทรงตั้งพระครรภ์อยู่

^{๑๔} พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ, พระราชนิพนธ์เรื่อง พระมหาราช ฉบับการ์ตูน, (เชียงใหม่: ธาราทองการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๕๕.

ต้องหนีภัยอันตรายจากศึกสงคราม ไปอยู่ต่างเมือง เพื่อรักษาพระครรภ์ให้ปลอดภัย ในเมื่อไปถึงยังเมือง กาลจำปาศะ พระมเหสีก็ได้ไปเจอ ทิศาปาโมกข์อุทิจพราหมณ์ ซึ่งเป็นทิสปาโมกข์ มีลูกศิษย์ ๕๐๐ คน เรียนอยู่กับท่าน อุทิจพราหมณ์ก็ได้รับดูแลพระมาหสีในฐานะน้องสาว ต่อจากนั้นมา พระมเหสีก็ประสูติโอรส และตั้งพระนามว่า “มหาชนก” เมื่อมหาชนกกุมารทรงเยาว์นั้น ก็ถูกเด็ก ๆ วยเดียวกันพูดล้อเลียนเยาะเย้ยว่า ตนเองเป็นลูกของหญิงม่าย “เด็กไม่มีพ่อ” ทำให้มหาชนกกุมารเคืองพระทัยมาก จึงจับเด็กพวกนั้นมาตี ต่อจากนั้นมา มหาชนกกุมารก็เกิดข้อกังขา (สงสัย) ในคำพูดของเด็กพวกนั้นขึ้นมา จึงไปทูลถามผู้เป็นมารดาอยู่หลายครั้ง ผู้เป็นมารดาอดทนต่อคำถามของมหาชนกกุมารบ่อยๆ จึงอดที่จะปกปิดความจริงไว้ต่อไปไม่ได้อีกแล้ว พระนางจึงเล่าความเป็นจริงทั้งหมดให้ทราบ ในเมื่อมหาชนกกุมารทราบความจริงทั้งหมดว่า ตนเองเป็นพระโอรสของ พระเจ้าอริยฐานก ผู้เคยเป็นกษัตริย์ปกครองเมืองมิลินทร แคว้นวิเทหะ แต่ถูกพระเจ้าโปลชนก ปลงพระชนม์ในสมรภูมिरบ เมื่อทราบความดังกล่าว ตั้งแต่บัดนั้นมา มหาชนกกุมารก็ได้เริ่มเจริญหลักธรรมที่เรียกว่า อิทธิบาท ๔ คือ หลักธรรมข้อที่ ๑ เจริญตามหลักฉันทะ พระมหาชนกกุมารได้มีวิธีปฏิบัติเกี่ยวกับฉันทะได้แก่ เมื่อคิดจะทำงานสิ่งใด ต้องปลุกฉันทะขึ้น คือทำความพอใจรักใคร่ในงานนั้นก่อน ที่ท่านใช้ภาษา บาลีว่า ฉนฺท ชนฺติ (ทำความพอใจให้เกิดขึ้น) การที่จะทำเช่นนั้นได้ต้องพิจารณาให้เห็นผลได้ผลเสีย คือถ้า ทำงานนั้นจะเกิดผลดีอย่างไรและถ้าไม่ทำจะเกิดผลเสียอย่างไร เมื่อเห็นผลได้ผลเสียแล้วฉันทะย่อมจะเกิดขึ้น ดังนั้นความมีใจรักในสิ่งที่ทำ และพอใจใฝ่รักในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้นๆ ให้สำเร็จ อยากให้งานนั้นหรือสิ่งนั้นบรรลุถึงจุดหมาย พูดง่ายๆ ว่า รักงานและรักจุดหมายของงาน พูดให้ลึกลงไปทางธรรมว่า ความรักความใฝ่ใจปรารถนาต่อภาวะดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ ซึ่งเป็นจุดหมายของสิ่งที่กระทำ ซึ่งจะเข้าถึงได้ด้วยการศึกษากระทำนั้น อยากให้สิ่งนั้นๆ เข้าถึงหรือดำรงอยู่ในภาวะที่ดีที่งามที่ประณีต ที่สมบูรณ์ที่สุดของมัน หรืออยากให้ภาวะดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ของสิ่งนั้นๆ เกิดมีเป็นจริงขึ้น อยากทำให้สำเร็จผลตามจุดหมายที่ตั้งมานั้น ความอยากที่เป็นฉันทะ นี้เป็นคนละอย่างกับความอยากได้สิ่งนั้นๆ มาเสพสวຍ หรืออยากเอามาเพื่อตัวตนในรูปใดรูปหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าเป็น ตัณหา ความอยากที่เป็นฉันทะนั้นนี้ ให้เกิดความสุข ความชื่นชมเมื่อเห็นสิ่งนั้นๆ งานนั้นๆ บรรลุความสำเร็จ เข้าถึงความสมบูรณ์อยู่ในภาวะอันดีงามของมัน หรือพูดแยกออกไปว่า ขณะเมื่อสิ่งนั้นหรืองานนั้นกำลังเดินทางไปสู่จุดหมาย ก็เกิดปิติ เป็นความเอิบอิ่มใจ ครั้นสิ่งหรืองานที่ทำบรรลุจุดหมาย ก็ได้รับความโสมนัสเป็นความฉ่ำชื่นใจ ที่พร้อมด้วยความรู้ สึกโปรงโล่ง ผ่องใสเบิกบานแผ่ออกไปเป็นอิสระไร้ขอบเขต ส่วนความอยากที่เป็นตัณหา ให้เกิดความสุขความชื่นชมเมื่อได้สิ่งนั้นมาให้ตนเสพสวຍรสอร่อย หรือปรนเปรอความยิ่งใหญ่พองขยายของตัวตน เป็นความฉ่ำชื่นใจที่เศร้าหมอง หมกหมักตัว กัดกันกัดตนไว้ในความคับแคบ และมักติดตามมาด้วยความหวงแหนห่วงกังวล เศร้าเสียตายและหวั่นกลัวหว่าดระแวง พระมหาชนกกุมารหาเป็นเช่นนั้นไม่ ตั้งแต่ได้ทราบความเป็นจริงทุกประการแล้ว ถึงจะถูกเด็ก ๆ วยเดียวกันพูดเยาะเย้ย พระองค์ก็ไม่ได้เคืองพระทัย

เหมือนแต่ก่อน พระมหาชนกกุมารมีความพอใจในอัฐภาพของตน ว่า ตนเองเป็นพระโอรสในตระกูล กษัตริย์ และสักวันหนึ่งจะต้องไปยึดเอาราชสมบัติของพระราชบิดาคืน หรือมองอีกแง่มุมหนึ่งก็คือ พระมหาชนกมีความพอใจในอัฐภาพของตนยังไม่พอ ยังทรงมีความพอใจ มีความรักชาติบ้านเมือง จึงมีความพอใจที่จะไปยึดเอาบ้านเมืองของพระบิดากลับคืนมาให้จงได้ นี่แหละคือการพัฒนาชีวิต ของพระมหาชนกตามหลัก "ฉันทะ" ในอิทธิบาท ๔ ต่อจากการเจริญอิทธิบาทตามหลักฉันทะแล้ว ต่อไปจะเป็นการพัฒนาชีวิตของพระมหาชนก ตามหลักวิริยะ ในหัวข้อดังต่อไปนี้

๔.๒.๒ การพัฒนาชีวิตของพระมหาชนก ตามหลักวิริยะ

พระมหาชนกได้พัฒนาชีวิตด้วยการเจริญอิทธิบาท ๔ ในข้อที่ ๒ ได้แก่ วิริยะ ความเพียร พยายามในการทำงานนั้น คือเมื่อตนมีฉันทะที่จะทำงานใดแล้ว ก็ลงมือทำ และตามธรรมดา การทำงานนั้น ถึงแม้จะต้องประสบกับสิ่งที่ไม่พอใจหลายอย่าง เช่น ความเหน็ดเหนื่อย ความร้อน ความหนาว ความหิวกระหาย ความง่วง และบางอย่างก็ขาดความเพลิดเพลินเจริญใจ วิธีทาง ของการทำงานเป็นอย่างนี้ จะต่างกันบ้างก็แต่จะมากหรือน้อยเท่านั้น เพราะฉะนั้น การทำงานที่ดีจึงต้องมีความกล้าหาญ คือ กล้าที่จะเผชิญกับอุปสรรคดังกล่าวแล้ว เพื่อมุ่งทำงานให้สำเร็จ ความกล้าเผชิญ อุปสรรคนั้นแหละที่ท่านเรียกว่า วิริยะๆ คือ ความขยันหมั่นเพียรในการทำงาน ความเพียรตรงกันข้าม กับความเกียจคร้าน โดยปกติ คนเกียจคร้านเป็นคนฉลาดต่อเหตุการณ์และสิ่งแวดล้อม ชอบอ้างเล สต่าง ๆ กลัวหนาว กลัวร้อน กลัวแดด กลัวฝน รวมความว่า คนเกียจคร้านคือคนฉลาด (พระมหาชนก หาเป็นเช่นนั้นไม่) ส่วนคนที่มีวิริยะเป็นคนกล้า คือกล้าสู้กับความเหนื่อย ยากล้าบากและเหตุการณ์ที่ คนเกียจคร้านชอบอ้างนั้น พระมหาชนก เมื่อได้เจริญฉันทะดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า พระองค์ มีความพอใจในอัฐภาพของตนว่า เป็นโอรสของกษัตริย์ พระองค์จึงมีความรักชาติบ้านเมือง มีจิตตั้งมั่นที่จะ ไปยึดเอาราชสมบัติของพระบิดาคืนให้จงได้ เมื่อพระองค์มีความดำริเช่นนี้แล้ว จึงมีความเพียร พยายาม อย่างไม่ท้อถอย เราจะเห็นได้ว่าพระองค์ก็ได้ทรงดำเนินชีวิตตามหลักวิริยะ คือ มีความเพียรพยายามตั้งใจศึกษาเล่าเรียนกับอาจารย์ศาสตราโหมกข์ จนมีความเจนจบชำนาญการใน วิชาความรู้เป็นต้น ดังนั้น พระราชจริยาวัตรของพระมหาชนก ดังปรากฏในพระชาดกนั้น ทรงดำเนิน ตัวอย่างแห่งความเพียรอันต่อเนื่อง ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ด้วยการศึกษาศิลปวิทยาการจนแตกฉาน เมื่ออายุได้ ๑๖ ปี แม้พระราชทรัพย์ซึ่งพระมารดาทรงประสงค์พระราชทานทั้งหมด กลับทรงขอปัน เพียงกึ่งหนึ่งเพื่อเป็นทุนในการค้าขาย จนเมื่อเรือแตก ณ กลางสมุทร ก็มิได้ทรงย่อท้อรอความตาย แต่เพียรแหวกว่ายจนสุดกำลัง จึงจะถือว่าที่สุดแห่งความพยายาม และมีความตั้งมั่นในใจแล้วเปล่ง สัจจะวาจาออกมาว่า “เราผู้มีความเพียรพยายาม แม้จะตายก็ไร้คำครหา ผู้ที่มีความเพียร พยายาม แม้จะตายก็ไม่เป็นหนี้ เพราะไม่ถูกตำหนิจากหมู่ญาติ จากเทวดา และบิดามารดา บุคคลเมื่อได้ทำหน้าที่ของลูกผู้ชายแล้ว แม้จะตายก็ไม่เดือดร้อนใจในภายหลัง” “ครกก็ตามที่รู้ว่าสิ่งที่

ตนทำจะไม่ประสบผลสำเร็จ แล้วทอดอาลัยในชีวิต ละทิ้งความเพียรพยายามไม่ทำสิ่งนั้นต่อไป ก็ย่อมจะได้รับผลแห่งความเกียจคร้าน คนบางคนในโลกนี้ เมื่อมองเห็นผลที่จะเกิดจากความหวัง จึงทำหน้าที่ของตนด้วยความเพียรพยายาม แม้หน้าที่นั้นจะประสบความสำเร็จหรือไม่ก็ตาม เธอก็เห็นผลแห่งความเพียรประจักษ์แจ้งแก่ตนเองแล้วมิใช่หรือ คนอื่นๆ จมลงในมหาสมุทรหมดเพราะ ไร้เสียซึ่งความเพียร เราเพียงคนเดียวเท่านั้นที่มีความเพียรพยายามว่ายน้ำข้ามมหาสมุทร จึงมีโอกาส ได้มาพบเธอ ผู้เป็นเทพธิดาสถิตอยู่ที่นี่ ซึ่งตั้งแต่เกิดมาเราก็งไม่เคยเห็น เราจะพยายามตามสติ กำลัง จะทำความเพียรที่ลูกผู้ชายควรทำ ว่ายต่อไปให้ถึงฝั่งแห่งมหาสมุทร”^{๑๕}

ความเพียรอาจเป็นปัจจัยหลัก แต่ว่าต้องมียุทธวิธีประกอบอย่างอื่นอีกเข้าไปเกี่ยวข้อง โดยเฉพาะในพระมหาชงกนี้เห็นว่า ความเพียรนั้นก็ต้องเป็นความเพียรที่ถูกต้อง เราต้องอ่าน และต้องศึกษาด้วยว่า ความเพียรอย่างไหนถูกต้องอย่างไหนไม่ถูกต้อง ยกตัวอย่างเช่น เรามักจะคิดว่าเราหักโหมดูหนังสือเต็มที่ ไม่กินไม่นอน จะสอบแล้วดูดีหนึ่งดีสองแล้วค่อยนอน เข้าชั้นมาก็ไปสอบ ติดต่อกันสามวัน แล้วก็ทำไม่ได้ดี เพราะว่าไม่ได้ใช้ความเพียรที่ถูกต้อง เขาเรียกว่าหักโหม เป็นการ ทรมาณตนเองไม่ใช่ความเพียร

รูปธรรมก็คือว่าเหมือนกิ้งก่า กิ้งก่าเป็นสัตว์ที่เร็วมาก ถ้ามันตกใจ แล้วก็วิ่งพรวด แต่พอสักพัก หนึ่ง มันก็หลับตาจับอยู่ตรงนั้น นอนหลับครึ่งวัน พอมันตกใจอีกทีมันก็วิ่งพรวดทีเดียว แล้วมันก็ไป นอนหลับอีกลักษณะอย่างนั้นเป็นลักษณะกิ้งก่า คนที่เป็นนักเรียนนักศึกษา เปิดเทอมไม่ได้ดูหนังสือ เลย เอาแต่เที่ยวเล่นอยู่ก็เหมือนกิ้งก่าที่เอาแต่หลับอยู่ตลอด พอใกล้สอบเจ็ดวัน มันก็ยังไม่ได้ดู นี่ก็ยังไม่ได้อ่าน ผลที่สุดก็มั่วอ่านกันใหญ่ ข้าวปลาไม่กิน ไม่นอน อันนี้คือมนุษย์กิ้งก่า ไม่ใช่คนเพียร ไม่ใช่ความเพียร ความเพียรที่ถูกต้อง มองเป็นรูปธรรมก็คือ แหมงมุ่มลึกโย ถ้าสังเกตดูแหมงมุ่มที่มันลึกโย นี่ มันไต่ขึ้นไปแล้วก็ตกลงมา มันไต่ขึ้นไปแล้วก็ตกลงมาอีก มันไม่เคยเลิกเลยเลย มันทำ พากเพียรทำ อยู่อย่างนั้น ก็วันก็คืน แต่มันค่อยๆ ทำ จนกระทั่งมันถึเป็นโยที่สวยงาม ความเพียรคือการทำให้ละ นิดๆ แต่ทำอย่างต่อเนื่อง คนที่มีความเพียรต้องค่อยๆ เพิ่มปริมาณไปเรื่อยๆ นั่นคือความเพียร เมื่อมี ความเพียรแล้วจะต้องมีจิตที่ตั้งมั่น หรือ จิตตะ ซึ่งจะได้อธิบายในหัวข้อต่อไป

๔.๒.๓ การพัฒนาชีวิตของพระมหาชงก ตามหลักจิตตะ

พระมหาชงกนั้นได้พัฒนาชีวิตด้วยหลักอิทธิบาท ๔ ในข้อที่ ๓ ได้แก่การเจริญจิตตะ ความใส่ใจกับงานที่ทำ ไม่ทิ้งธุระ และไม่ปล่อยปละละเลย จิตตะ เป็นปัจจัยสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง สรุปลันๆ ของคำว่า จิตตะ หมายถึงความเอาใจใส่กับงานที่ตนทำ พุดง่าย ๆ คือหมั่นตรวจตราดูแล เอาใจจ่อไว้กับงานของตน พระมหาชงกนั้น มีใจที่เต็มเปี่ยมไปด้วยความเชื่อมั่น ใจที่เชื่อมั่นย่อมมี

^{๑๕} พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ, พระราชนิพนธ์เรื่อง พระมหาชงก, หน้า ๘๖.

พลังใจที่มีพลังย่อมยังความสำเร็จแม้ที่ยากทั้งในรูปธรรมและนามธรรม จึงตัดสินใจพระทัย ออกเดินเรือไปค้ายังต่างเมือง และเมื่อประสบเหตุร้าย ถึงกับพระองค์ต้องว่ายน้ำนานหลายวันก็ตาม เพราะพระองค์เชื่อว่า จะต้องถึงจุดมุ่งหมายที่ตั้งใจเอาไว้ให้ได้ เหตุนี้เพราะพระองค์ได้เจริญจิตตะนั้นเอง ทำให้มีความเชื่อมั่น แล้วเอาใจใส่ในหน้าที่ของตน คือคิดว่าช่วยให้ถึงฝั่ง และในขณะที่ใจที่เป็นทุกข์ย่อมดิ้นรน ใจที่ดิ้นรนย่อมไม่เต็ม ใจที่ไม่เต็มย่อมไร้ความเชื่อมั่น ใจที่ไร้ความเชื่อมั่นย่อมไร้ความอ่อนแอ ใจที่อ่อนแอย่อมทำเรื่องง่ายให้กลายเป็นเรื่องยาก ย่อมทำความสำเร็จที่อยู่ตรงหน้าให้กลายเป็นความล้มเหลวได้^{๑๖} เหมือนกับพวกพ่อค้าที่ขึ้นเรือออกเดินทางมาด้วยกันต้องจบชีวิตลงเพราะเหตุเกิดจากที่ไร้ความเชื่อมั่นนั่นเอง พระองค์มีพระทัยตั้งในหน้าที่ของตน แล้วมีความเพียรว่ายข้ามมหาสมุทร จนถึงที่สุด หรือในตอนหนึ่งที่พระองค์เสด็จผ่านประตูพระราชอุทยาน ได้ทอดพระเนตรเห็นต้นมะม่วง ๒ ต้น แผ่กิ่งก้านสาขาเขียวชอุ่มสง่างาม ต้นหนึ่งไม่มีผล อีกต้นหนึ่งมีผล ต้นที่มีผลนั้นเป็นมะม่วงที่มีรสหอมหวาน ไม่มีใครกล้าเก็บผลมะม่วงจากต้นนั้น พระราชายังได้เสวยแล้วผ่านไป ครั้นพระราชเสด็จออกจากพระราชอุทยาน ตั้งพระทัยมั่นว่าจะเสวยมะม่วงเพิ่มอีก กลับเห็นต้นมะม่วงที่ให้ผลตกหนายอยู่ในสภาพน่าหดหู่เช่นนั้น เพราะคนทั้งหลายแย่งกันชิมรสของผลมะม่วงนั้น ส่วนต้นที่ไม่มีผลกลับยืนต้นแผ่กิ่งก้านสาขาเขียวครึ้มสง่างาม จึงเกิดความสังเวชใจว่า ต้นมะม่วงต้นหนึ่งแผ่กิ่งก้านสาขาเขียวครึ้มสง่างามเพราะไม่มีผล แต่อีกต้นที่มีผลตกหนาถูกยื้อแย่งใบร่วงกิ่งฉีกหักเกลื่อน ราชสมบัติก็เหมือนต้นมะม่วงที่มีผล การบวชเหมือนต้นมะม่วงที่ไม่มีผล ภีย่อมมีแก่ผู้มีความกังวล ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีความกังวล พระมหาชนกทรงอธิษฐานจิตมั่นว่า "เราจะไม่เป็นเหมือนต้นมะม่วงมีผล แต่จะเป็นเหมือนต้นมะม่วงไม่ผล เราจะสละราชสมบัติออกบวช" และพระองค์ก็ได้ออกบวชสมความปรารถนาด้วยจิตที่ตั้งมั่น ถึงใครจะห้ามปรามพระองค์ก็ไม่ได้ผล นี่แหละเป็นการเจริญจิตตะของพระมหาชนก ในหลักธรรมอิทธิบาท ๔ ข้อที่สามดังที่ได้กล่าวมาเบื้องต้น ต่อไปเป็นการเจริญอิทธิบาทข้อสุดท้าย ดังจะได้อธิบายในหัวข้อดังต่อไปนี้

๔.๒.๔ การพัฒนาชีวิตของพระมหาชนก ตามหลักวิมังสา

พระมหาชนกนั้นได้เจริญอิทธิบาท ๔ ในหลักวิมังสา ได้แก่ การใช้ปัญญาประกอบการทำงาน ปัญญาที่ว่านี้ได้แก่วิชาความรู้ และความรำลึกที่จะนำออกใช้ก็คือความรู้เรื่องงานที่ตนทำนั่นเอง เริ่มแต่รู้จักงานที่ทำว่าเราทำอะไร มีขอบเขตแค่ไหน รู้จักผลได้ผลเสียของงาน รู้จักวิธีทางงานให้ได้ผลดี วิธีทุ่มแรงทุ่มเวลาและเพิ่มผลงาน การใช้ปัญญาพิจารณางานของตนี่แหละที่เรียกว่าวิมังสา เราจะสังเกตได้ว่าพระมหาชนกได้ปฏิบัติตามหลักธรรมข้อนี้ในตอนไหน คือ ตอนที่เรือใกล้จะล่มจมลงกลางมหาสมุทรนั้น พระองค์ยังมีพร้อมด้วยสติและปัญญาในการ ไตร่ตรอง ได้เตรียมตัวรับสถานการณ์ที่เกิดขึ้น คือ รับประทานอาหารให้อิ่ม แล้วนำผ้ามาชุบน้ำมัน เวลาตกลงไปในน้ำก็จะทำ

^{๑๖} ไชย ณ พล, ความสุขที่ล้ำค่า, หน้า ๙๔.

ให้ตัวลอยบนน้ำ อันนี้เป็นการใช้ปัญญาไตร่ตรองในการทำงาน เพื่อที่ว่าทำอย่างไรก็ได้ให้ถึงจุดหมายที่ตั้งไว้ในใจแล้ว และอีกเหตุการณ์หนึ่ง ตอนที่พระมหาชนกได้แก้ปัญา ๑๖ ข้อ ของพระเจ้าโปลงชนก ที่ได้ผูกไว้ก่อนจะสวรรคต พระองค์สามารถแก้ได้หมดจนเป็นที่ ยอมรับของคนทั้งหลาย ซึ่งเป็นการเจริญวิมมังงานั่นเอง แม้แต่การจัดสรรทรัพยากรและการบริหารประเทศ พระมหาชนกทรงด้วยปัญญาก่อนแล้วค่อยลงมือปฏิบัติ เช่น การทำบุญให้ทาน แต่ สมณพราหมณ์ และผู้ที่ยากจนเป็นต้น อีกเหตุการณ์หนึ่ง คือ ตอนที่พระองค์ ได้ทอดพระเนตรเห็นต้นมะม่วง ๒ ต้น แผ่กิ่งก้านสาขาเขียวชอุ่มส่งางาม ต้นหนึ่งไม่มีผล อีกต้นหนึ่งมีผล ต้นที่มีผลนั้นเป็นมะม่วงที่มีรสหอมหวาน พระองค์สังเกตเห็นต้นมะม่วงที่มีผลตกกลับถูกทำลาย ส่วนต้นที่ไม่มีผล กลับไม่ได้ถูกทำลาย พระองค์ได้เจริญหลัก จิตตะ คือ ใช้ปัญญาไตร่ตรอง เปรียบเทียบว่า การครองราชสมบัติก็เหมือนกับต้นมะม่วงที่มีผลตก เพราะอาจจะถูกแย่งชิงหรือถูกทำลายได้เช่นกัน ส่วนคนที่ไม่มีอะไรหรือคนที่สละสมบัติทุกอย่างแล้ว ย่อมไม่มีภัยอันตรายจากการแย่งชิงถูกทำลาย เหมือนกับต้นมะม่วงที่ไม่มีผล ก็ไม่ได้ถูกทำลาย เมื่อใช้ปัญญาไตร่ตรองในงานของตนอย่างนี้แล้ว จึงสละราชสมบัติออกบวช เพื่อให้บรรลุเป้าหมายสูงสุดของชีวิต จากที่ได้กล่าวยกตัวอย่างมา เกี่ยวกับเรื่องของการพัฒนาชีวิตด้วยอิทธิบาท ๔ ของพระมหาชนกครบทั้ง ๔ ข้อแล้วก็ตาม แต่พระมหาชนกยังใช้หลักภาวนามาใช้ร่วมกับการดำเนินชีวิต ซึ่งจะได้อธิบายในหัวข้อต่อไป

๔.๒.๕ พระมหาชนกนำหลักภาวนามาใช้ร่วมกับอิทธิบาท ๔

พระมหาชนกนั้น พระมหาชนกนั้นได้นำหลักภาวนามาใช้ร่วมกับอิทธิบาท คือการทำให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้น, การทำให้เกิดขึ้น, การเจริญ, การบำเพ็ญ, การฝึกอบรม, การพัฒนาเพื่อทำสิ่งที่ยังไม่มีให้มีขึ้น, โดยมีความหมายครอบคลุมถึงการปฏิบัติตน ทั้งหมดที่เป็นไปเพื่อการพัฒนาคุณธรรมในตนเพราะฉะนั้นการฝึกจิตและปัญญา คือการอบรมให้เจริญขึ้นด้วยคุณธรรมต่างๆ ให้เข้มแข็งมั่นคงหนักแน่น และให้มีปัญญารู้เท่าทันสังขาร เช่น ๑) **กายภาวนา** คือ พนะมหาชนกได้เจริญกายพัฒนากาย ฝึกอบรมกาย ให้รู้จักติดต่อกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรียทั้งห้าด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้กุศลธรรมเสื่อมสูญ การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ คือตอนที่ลูกเต๋ก้วยเดียวกันพูดเยาะเย้ยว่าตนเองเป็นลูกของหญิงม่าย ตอนแรกทรงเคืองพระทัย แต่ต่อมาภายหลัง พอทราบความจริงก็มีหัวนไหวต่อคำว่ากล่าว ส่วน **ภาวิตกาย** คือการเจริญแล้วหรือพัฒนาแล้ว มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางกายได้อย่างดี พระมหาชนกได้ฝึกฝนตนเอง คือศึกษาเล่าเรียนหรือหาวิชาความรู้กับอุทิจจพราหมณ์ อาจารย์ทศปาโมกข์จนมีวิชาความรู้ในด้านต่างๆ ผลจากการฝึกฝนทางกายนี้ทำให้พระมหาชนกมีความเข้มแข็ง ทนต่ออุปสรรคปัญหาที่มากกระทบ แม้ตอนที่ทรงได้รับอุปสรรคในท่ามกลางมหาสมุทร เมื่อถึงวันอุโบสถศีล พระองค์ก็ทรงรักษาศีลมิขาดเลย แม้ตอนที่ได้ทรง

ครองราชสมบัติก็ยังทรงรักษาศีลอยู่ ซึ่งเป็นกายภาวนา และผลที่ตามมาก็คือ มีความสัมพันธ์กับ
 ธรรมชาติ ได้บำเพ็ญสมณธรรม ได้ให้ทานรักษาศีลเป็นต้น, ๒) **สีลภาวนา** คือการเจริญศีล, พัฒนา
 ความประพฤติ, การฝึกอบรมศีล ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อน
 เสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่กัน เราจะสังเกตได้ว่า ตอนที่พระมหากษัตริย์น้าวอยู่
 ท่ามกลางมหาสมุทรสมุทร อันกว้างใหญ่ไพศาลไปตามทิศทางที่กำหนด ผืนน้ำจรดขอบฟ้าเบื้อง
 หน้าไม่เห็นฝั่ง แต่ก็ยังแหวกว่ายอยู่เช่นนั้น ครั้นถึงวันที่ ๗ พระมหากษัตริย์สังเกตว่าเป็นวันเพ็ญ
 อุโบสถ จึงชวนพระโอรสด้วยน้ำเค็ม แล้วสมทานอุโบสถศีลกลางมหาสมุทร เป็นต้น ส่วน **ภาวิตศีล**
 การมีศีลที่เจริญแล้วหรือพัฒนาแล้ว คือดำรงอยู่ในวินัย พระมหากษัตริย์ได้สั่งสอนประชาชนให้รักษาศีล
 แม้แต่พระองค์เองก็ทรงรักษาศีล เพราะเหตุนี้เอง ผลจากการรักษาศีลในตอนที่ยังน้าวอยู่ ทำให้ได้
 ครองเมือง ครองราชสมบัติ เป็นต้น ๓) **จิตภาวนา** คือ การเจริญจิต, พัฒนาจิต, การฝึกอบรมจิตใจ
 ให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญองงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา ขยันหมั่นเพียร อดทนมี
 สมาน และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น ดูได้จากตอนที่เกิดเหตุเรือล่มกลางมหาสมุทรนั้น
 พ่อค้าต่างคนต่างอ่อนวอนต่อโชคชะตา จนในที่สุดก็ต้องตายหมด แต่พระองค์มิได้ตกใจกับเหตุการณ์ที่
 เกิดขึ้น แต่ใช้สติแล้ววิ่งไปในโรงครัว เอาแบ่งคลุกกับเนยแล้วทานพออิ่มเพื่อเตรียมตัวว่ายน้ำต่อไป
 แม้กระทั่งตอนที่พระองค์ทรงเห็นสัจธรรมจากต้นมะม่วงแล้ว พระองค์ก็ได้บำเพ็ญจิตภาวนา คือทำ
 สมาน นิ่งภาวนาอยู่ในปราสาทของพระองค์ตามลำพังและออกบวชเจริญสมาธิจนได้อัจฉริยภาพ อย่างนี้
 เป็นต้น นี่แหละเป็นการเจริญจิตภาวนาของพระมหากษัตริย์ ผลจากการฝึกจิตที่แรงกล้า คือ **ภาวิตจิต**
 ทำให้พระมหากษัตริย์ไม่มีความหวั่นไหวต่ออุปสรรคต่างๆ แม้กระทั่งความตาย พระมหากษัตริย์มีจิตที่
 เจริญแล้ว มีการพัฒนาด้านจิตใจ ด้านคุณภาพจิต เมื่อได้ฝึกจิตเป็นประจำ ผลของการฝึกจิตก็คือ
 ทำให้เกิดปัญญาตามมา ทำให้พระมหากษัตริย์พอพระทัยอยู่วิเวกคนเดียวเพื่อแสวงหาความสงบสุข เป็น
 ต้น ๔) **ปัญญาภาวนา** คือ พระมหากษัตริย์ได้เจริญปัญญา, พัฒนาปัญญา, การฝึกอบรมปัญญา
 ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ
 ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดปล่อยจากความทุกข์ ผลของการอบรมปัญญา คือ **ภาวิตปัญญา**
 พระมหากษัตริย์มีปัญญาที่เจริญแล้ว มีปัญญาที่เป็นอิสระจากการครอบงำกิเลส รู้เข้าใจเห็นสิ่งทั้งหลาย
 ตามความเป็นจริง รู้เท่าทันจนมีความเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา คือ
 ตอนที่เรือจะล่มพระองค์ได้นำผ้าชุบน้ำมันแล้วเอามาพันรอบกายเพื่อไม่ให้จมน้ำ หรือตอนที่ไปเห็นต้น
 มะม่วง ๒ ต้น แตกต่างกันก็ทำให้พระองค์เกิดปัญญา นี่เป็นการใช้ปัญญา หรือแม้กระทั่ง ตอนที่ไปถึง
 เมืองมิลินทนคร พระองค์ก็ได้ไปแก้ปัญหามาของพระเจ้าโพลชนกที่ได้ผูกไว้จนสำเร็จเป็นที่ยอมรับของ
 คนทั้งหลาย พระมหากษัตริย์ได้อบรม กาย ศีล จิต ปัญญา จนคล่องแคล่ว ทำให้ได้รับผลของการ
 ปฏิบัติ แต่ถ้าไม่มีหลักธรรมอิทธิบาท ๔ มาสนับสนุน ก็ยากที่จะได้รับผลของการปฏิบัตินี้

จากที่ได้กล่าวอธิบายมาทั้งหมดนี้เป็น ประวัติพระมหาชนก และ การพัฒนาชีวิตตามหลักธรรมอิทธิบาท ๔ ก็ดี ฉะนั้นอิทธิบาททั้งสี่ข้อนี้ เป็นทฤษฎีที่สมบูรณ์ พระพุทธเจ้าทรงวางแนวป้องกันอันตรายไว้ให้ด้วยแล้ว ข้อสำคัญผู้ปฏิบัติจงพยายามปฏิบัติให้ครบ และให้เหมาะจะได้ผลดีแน่ เพื่อความง่ายเกี่ยวกับความหมายของอิทธิบาทสี่ ท่านจะจำไว้เตือนใจตัวเองดังนี้ก็ได้ จะได้ผลดีแน่

ฉันทะ เต็มใจทำ วิริยะ แข็งใจทำ

จิตตะ ตั้งใจทำ วิมังสา เข้าใจทำ

อิทธิบาทสี่นี้ทำให้งานสำเร็จสมประสงค์ หากงานนั้นไม่เหลือวิสัยที่จะพึงทำสำเร็จได้ สามารถสรุปเป็นคำกลอนว่า

ควรยึดถืออิทธิบาทสี่อันมีค่า	ช่วยพัฒนาให้งานดีเกิดมีผล
หนึ่งคือรักและพอใจในงานตน	สองทว่มนั่นความเพียรกล้าสู้หน้างาน
สามมุ่งมั่นฝักใฝ่ไม่จ้บจาด	เพื่ออนาคตเพื่อศรีศักดิ์เพื่อหลักฐาน
สี่ไตรตรองเหตุผลไว้หลายประการ	กิจทุกด้านจะพัฒนาก้าวหน้าเอย.. ^{๑๗}

^{๑๗} กนก จันทร์ขจร, **คู่มือธรรมเพื่อชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร: จีรการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๑๘.